

המשרד הארצישראלי בבודפשט :

פעולותיו בתחום ההצלה בשנים 1943 – 1945
ואופן עיצובן בזיכרון הקולקטיבי

מאת : אילה נדיבי

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי הרוח
החוג ללימודי ארץ ישראל

טבת – תשס"ט – ינואר 2009

המשרד הארצישראלי בבודפשט :
פעולותיו בתחום ההצלה בשנים 1943 – 1945
ואופן עיצובן בזיכרון הקולקטיבי

מאת : אילה נדיבי

בהדרכת : פרופ' יחיעם ויץ
ד"ר רפאל ואגו

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי הרוח
החוג ללימודי ארץ ישראל

טבת – תשס"ט – ינואר 2009

תודות

רבים וטובים האנשים שסייעו לי במהלך שנות המחקר, בראיונות וברעיונות, בתרגום ובאיסוף, בסיוע כספי ובעזרה לוגיסטית, בהצעת עזרה ובאיחולי הצלחה. יקצר המצע מהשתרע כדי למנותם אחד לאחד – לכולם נתונה הערכתי ותודתי.

ואולם יש וסיועם היה חשוב, נדיב ולאורך זמן שחובה לי לצייןם:

יהודה פרנקל ושמואל הכרמי (וינברגר) על הסיוע הנדיב בתרגום מסמכים מהונגרית.

למתרגמות המסורות שרי לוטן ורחל דורון על קריאת מסמכים ותרגום מגרמנית.

לשרה קליינמן, ועמה צוות המתנדבים מ'בית העדות' בניר גלים, שאיתרו עבורי מסמכים רלוונטיים ותרגמו.

ליוסף (יושקה) באומר ז"ל מקיבוץ העוגן, שהקדיש לי שעות רבות מזמנו כדי להבין את רוח התקופה, קשייה ומחלוקותיה, בקרב היהודים הציונים בהונגריה.

לגבי שפט ז"ל ומאיר פרידמן יבל"א, שקראו פרקים בעבודה והעירו הערותיהם מזווית עיניהם של פעילי שטח, כחברי בני עקיבא, בבודפשט 1944.

תודה רבה לשני מנחי, פרופ' יחיעם ויץ וד"ר רפי ואגו, על העידוד, העין הטובה וההומור המשובח בשעות הקשות, ובעיקר על החרות המלאה שהעניקו לי לבטא את דעתי - תוך בחינתה המדוקדקת - אשר עמדה לעיתים בניגוד לעמדותיהם הידועות. הערכתי נתונה להם גם על עמידתם לימיני למען תזכה עבודתי להכרה הראויה.

תודה והערכה לקרן הפרסים של 'יד ושם' ולמר יוסף מרגלית ומשפחתו על כספי המלגה שהעניקו לי מן הקרן על שם עובדיה מרגלית ז"ל, בסך 5000 ₪. תרומה חשובה באופן פרטי וגם ציבורי, מפני שיש בה לעמעמם במקצת את התחושה כי מעשה המחקר הוא אפשרות מעשית לעשירים בלבד, לנוכח ההוצאות הכספיות הגדולות הכרוכות בכך.

תודה עמוקה לשבעת ילדי שצמחו עם העבודה, וזו הבשילה ולבשה צורה יחד עמם, לעיתים מתוך גילוי עניין, לעיתים מתוך מאיסה, אבל יותר מכל בציפייה לסיומה.

ומעל כולם תודה לאישי, ישראל, שכיכין וכבועז הוא לי.

אילה נדיבי

מחולה

XII תקציר

1	מבוא
1	א. רקע: הונגריה והיהודים
3	ב. מטרות, מבנה, מתודולוגיה, תיחום, הערכת מקורות ומצב המחקר
4	הנושא ומטרותיו
5	מבנה העבודה
7	מתודולוגיה
7	מקורות המחקר
12	תיחום
13	מצב המחקר על ההצלה בהונגריה וזיכרונה הקיבוצי במדינת ישראל
16	חלק א': הצלה בחסות העליה לארץ ישראל עד 19 במרס 1944
16	רקע
18	פרק ראשון: המשרד הא"י בבודפשט בשנים 1920 – 1943
18	ייסוד המשרד הא"י ותפקידיו
19	המשרד הארצישראלי בבודפשט בשנים 1920 – 1939
23	המשרד הא"י - המוסד הציוני המרכזי בהונגריה בשנים 1939 – 1943
26	העליה הרביזיוניסטית
27	פסטואי – מטבח קמיינץ פודולסק למסייע ליהודים
30	פליטים חלוצים בהונגריה
32	המשרדים הארצישראליים בשטחים המסופחים
34	מסייעים נוספים בעבודת ההצלה של המשרד הא"י
36	לסיכום
39	פרק שני: 1943 - כינון ועדות ההצלה ושינוי במעמד המשרד הארצישראלי
40	מרכזי ההצלה בקושטא, ג'ינבה ובודפשט
40	המרכז בקושטא
43	המרכז בג'ינבה
45	המרכז בבודפשט
48	רשת הבלדרים בשרות ועדות ההצלה בקושטא, בג'ינבה ובבודפשט
50	ניסיונות ה'איחוד' לשינוי מבנה המשרד הא"י
52	מפקד הפליטים
56	ההוראה לשינוי הרכב המשרד הארצישראלי
60	הקמת הוועדה המרכזית בתוך ועדת ההצלה
63	ועדה מרכזית ווועדת הצלה – הילכו שניהם יחדיו?
68	עליית האופוזיציונרים לארץ ישראל
70	ועדת ההצלה: המידע על קיומה ופעולותיה
75	נציג 'המזרחי' איננו
78	פרק שלישי: בין עליה למריבה
78	ילדי קרפטורוס, טרנסילבניה וברטיסלבה
81	פרשת ילדי זאגרב
86	עלית ותיקים - יציאת תשע משפחות לשבוע
90	המסייעים לקראוס
93	ועדת ההצלה בקושטא נגד קראוס והמשרד הא"י
95	מבצעי הצלה: אונגר, קורניאנסקי והרבי מבעלז
95	אונגר וקורניאנסקי
96	הרבי מבעלז
100	מאבק להצלה בחזית הפוליטית ההונגרית
105	פרק רביעי: קראוס בעיני סנגורים וקטגורים
113	לסיכום התקופה שעד הכיבוש הגרמני

117	חלק ב': בצבת תוכניות הצלת יהודים בשיתוף עם הגרמנים [7.7 – 19.2]
117	רקע
120	פרק חמישי: ערב הכיבוש - תוכנית אלדר סגדי מסק להציל את יהודי קרפטו רוס
122	ההכנות ליציאה
125	עם הכיבוש הגרמני
127	הבסיס לקשר עם הגרמנים - במחקר
129	המשא ומתן בין קסטנר וברנד ובין הגרמנים
133	מות "תוכנית אירופה" והמשך משא ומתן בשתי תוכניות הצלה
138	ניצני מפנה מדיני במערב והמשך משא ומתן עם הנאצים
142	לסיכום
144	פרק שישי: דרכו האלטרנטיבית של קראוס בהצלה
144	שלב I: שיתוף פעולה עם קסטנר לקראת הגירה
148	חלוקת עבודת ההצלה?
149	ערעורים ראשונים
153	אישור הגירת 40 אלף יהודים
	שלב II – פרישת קראוס מן המשא ומתן להגירה, תוך שמירת קשר עם קסטנר (מראשית חודש מאי ועד
157	ה-6 ביוני)
157	שליחות ברנד
159	תוכניות הצלה של ולדמר לנגלט וקראוס
162	התערבות השבדים
164	הקשר עם פקידים הונגרים
167	שלב III: ניתוק סופי של הקשר עם קסטנר, פרסום דו"ח אושוויץ ואישור הגירה
170	רכבת קסטנר לברגן בלזן
174	התובנות של מנהיגים לאחר הפסקת הגירוש
179	האם קראוס נעלם?
182	סיכום
170	פרק שביעי: הפצת דוחות אושוויץ ושואת יהודי הונגריה והשפעתם
170	מה היה ידוע על אושוויץ עד ה-19 ביוני, ולמי נודע?
173	המידע על ההשמדה בקרב שליחי הישוב הארצישראלי
178	מחאת המנהיגים מתעוררת
183	התוספת של קראוס
185	המדיניות הגרמנית לנוכח השינוי בעמדת השלטון ההונגרי
187	השפעת הקמפיין העיתונאי השוויצרי בתוככי שווייץ
190	עיתון 'דבר' ופרסום ההשמדה
195	מי הפיץ את דו"ח קראוס?
195	פרק שמיני: דרכי מימון ותקשורת עם הונגריה
195	קשיים ביצירת קשר
197	שלב א' בקשר המכתבים ומשלוח הכספים
197	הקשר בחודש מרס
198	הקשר בחודש אפריל
202	העדר קשר עם חברים
204	שלב ב': הקשר באמצעות מכתבים וכספים בחודשים מאי - אוגוסט
204	הקשר בחודש מאי
206	מכתבים ראשונים ממנהיגי השמאל החלוצי
208	יציאת ברנד לשליחות לקושטא
210	משלוח כספים בחודש מאי
213	מכתבים וכספים בחודש יוני
217	העברת יהודים לשטרסהוף ולספרד
219	חודש יולי
219	קשר מכתבים

223	חידוש הקשר עם קראוס
227	קשר מכתבים וקבלת כספים בחודשים יולי אוגוסט
227	מכתבים וכספים בחודש אוגוסט
229	אחדות רעים ודעות : קסטנר והנהגת החלוצים
233	תנועת המזרחי והנהגת החלוצים הדתיים
235	לסיכום התקופה מ-19 במרס עד 7 ביולי
238	חלק ג': ההצלה האלטרנטיבית בפעולה
238	רקע
239	פרק תשיעי : ההכנות להגירת יהודי הונגריה בחסות בינלאומית
243	תאום יציאת היהודים עם תיאודור הורסט גרל (Grell,T.G.)
244	מתקפה דיפלומטית הונגרית למען הגירה
247	הצלב האדום הבינלאומי נכנס לפעולה
250	הכניסה לבית הזכוכית
251	שתי תוכניות ההגירה, של קראוס וקסטנר, מתנגשות
255	האמת המרה יצאה לאור
257	הגירה לצורך השמדה
260	פרישת רומניה ממדינות הציר
262	הפעולות למען הגירה במהלך חודש ספטמבר
264	פרנצי – קראוס – מאויב ל"אוהב"
267	הקמת מחלקת ההגירה בבית הזכוכית
271	לסיכום
272	פרק עשירי : הצלה בבודפשט באמצעות תעודות חסות
272	בעקבות הפיכת צלב החץ
273	תעודות חסות אינדיבידואליות בהסכמת סלאשי
276	אישור גרמני להגירת יהודים
280	הכנות לקליטת מהגרים בשווייץ
282	לקראת הכיבוש הרוסי
285	בית הזכוכית – כתקווה אחרונה
287	ארגון הקיום בבית הזכוכית
289	בית הזכוכית כמוקד הצלה של התנועות החלוציות
291	בנינים שוויצרים מוגנים נוספים
293	גילוי הזיוף בגטו הבינלאומי
295	פעולות הצלה בדרך צעדות המוות
299	חודש דצמבר – הרעה נמשכת
302	השחרור
304	לסיכום
306	פרק אחד עשר : הפרעות וחבלה בעבודת ההצלה
306	מניעת הדחת פ. בורן, נציג הצלב האדום הבינלאומי בבודפשט
309	פרשת הצנחנים
312	ניסיון להדיח את קראוס
313	בריחת פרוידיגר
317	ניסיון להרחיב את ועדת ההצלה ע"י ברסלאואר
319	מימון הצלה בהונגריה מכספי הגיוינט
324	סיכום התקופה מ-7 ביולי ועד השחרור
317	חלק ד': "איך מחקו את קראוס"
317	רקע
318	פרק שנים עשר : הדחת קראוס
323	הרהורים על ההדחה
327	הקונגרס הציוני הכ"ב – התלונה שלא נחקרה
331	הוקרת הקונגרס הציוני הכ"ב לקונסול שרל לוץ
336	פרק שלושה עשר : במשפט קסטנר

338	ההתגייסות למנוע עדויות
342	מדברי הסיכום של התביעה
343	מדברי הסיכום של ההגנה
344	מפסק הדין של השופט בנימין הלוי
347	מן הערעור על פסק הדין
348	מדברי השופט אגרנט
349	מדברי השופט חשין
350	מדברי השופט גויטיין
351	מדברי השופט זילברג
352	מדברי השופט אולשן
353	האם עמדו דיוני בית המשפט במבחן ההיסטוריה?
357	מערכות משפטיות נוספות
360	פרק ארבעה עשר : קראוס וקסטנר בהיסטוריוגרפיה ובזיכרון
361	במשפט קסטנר
364	בארכיונים
365	ביד ושם – רשות הזיכרון לשואה ולגבורה
367	בתארי חסיד אומות עולם
369	במחקר
369	דור הפעילים
372	דור הביניים
375	היסטוריונים יהודים בחו"ל
378	חוקרים במדינת ישראל משנות ה-80
379	באומנות ובתקשורת
381	זיכרון פרטי מדמם
383	סיכום
389	רשימת מקורות וביבליוגרפיה

המשרד הארצישראלי בבודפשט: פעולותיו בתחום ההצלה בשנים 1943 – 1945, ואופן עיצובן בזיכרון הקולקטיבי

תקציר

תפקיד המשרד הארצישראלי בבודפשט (Palesztina Hivatal) (להלן: המשרד הא"י / המשרד) היה להסדיר את העלייה לארץ ישראל, מטעם הסוכנות היהודית. הרכבו שיקף את יחסי הכוחות הפוליטיים של התנועות הציוניות החלוציות בהונגריה. משה קראוס עמד בראשו משנת 1934 כמיצגה של התנועה החלוצית הגדולה בהונגריה: 'המזרחי – הפועל המזרחי'.

מראשית מלחמת העולם השנייה הפך המשרד הא"י בבודפשט למשרד מרכזי לעליה גם עבור יהודים מצי'כוסלובקיה, אוסטריה, גרמניה, קרואטיה ופולין. כארצות כבושות בידי גרמניה, נחשבו לשטח אויב בריטי ועל כן הוצאו מכלל אפשרות לחלוקת רישיונות עליה לא"י. הונגריה, בת ברית במדינות הציר, ניהלה מדיניות אמביוולנטית, שאחד מגילוייה היה הנכונות להמשיך לקיים את המשרד הא"י ואת העלייה לא"י, למרות האיסור הגרמני ועל אף שבמדינות השכנות נאסרה העלייה. פליטים יהודים רבים נמלטו להונגריה מפחד הרדיפות הנאציות - תוך הסתכנות בגירוש או במאסר - בשל הידיעה כי בהונגריה עדיין מתנהלים, יחסית, חיים יהודים סבירים וגם מפני שניתן לעלות דרכה לא"י.

המשרד הא"י ניצל את האפשרות החוקית שהממשלה ההונגרית העניקה ליהודים להמשיך לעלות לא"י, ויצר בשנת 1938 בשיתוף פעולה עם שר הפנים ההונגרי והשגריר הבריטי בהונגריה, סטאטוס חדש עבור כ-240 פליטים יהודים מהבורגנלנד שהיטלטלו על פני הדנובה במשך שבועות, מבלי שניתן להם אז מקלט. על פי זה, הפליט היהודי קיבל אישור כניסה להונגריה על סמך עלייתו הקרובה לא"י, ועד עלייתו היה נתון לחסות השגרירות הבריטית כמעין אזרח בריטי, ולכן אסור היה לגרשו או לאסור אותו. ממשלת הונגריה הכירה במעמד זה, כולל משטרת הזרים, הגם שפעלה לעיתים על פי שיקולים ונטיות הלב של פקידות מקומית. כאשר נותקו יחסי בריטניה - הונגריה באמצע שנת 1941, המשיך סטאטוס זה להתקיים, באמצעות הקונסוליה השוויצרית, 'מחלקת ייצוג אינטרסים זרים', שייצגה מדינות שניתקו יחסיהן עם הונגריה. בראש המחלקה עמד שרל לוף. דגם ההצלה שנוצר בשנת 1938 התקיים בהונגריה בכל שנות המלחמה בוואריאציות שונות, ועתיד להיות מנוף להצלה רחבה, בעיקר בבודפשט בתקופת הכיבוש הגרמני, ולכן יש לראותו כאירוע מכונן בתולדות ההצלה שם.

המשרד היה לגוף החשוב ביותר בתנועה הציונית בהונגריה עד ראשית שנת 1943 - אשר כוחה הלך וגדל בגבור הפאשיזם החיצוני והמקומי - בשל יכולתו של המשרד להעניק הגנה ליהודים פליטים ומקומיים בתוך הונגריה, מכוח עליתם הצפויה לארץ ישראל.

בראשית שנת 1943 חל מפנה בדרכי עבודת ההצלה של התנועה הציונית בהונגריה, עת הוקם הקשר בין ועדת העזרה וההצלה בקושטא - שחבריה בפועל היו וניה הדרי (פומרנץ) ומנחם באדר, חברי 'הקיבוץ המאוחד' ו'השומר הצעיר', - ובין חברי ועדת ההצלה בבודפשט - שחבריה היו שמואל שפרינגמן, ישראל (רזיו) קסטנר ויואל ברנד - חברי 'איחוד-מפא"י', שהייתה התנועה החלוצית הקטנה ביותר בהונגריה. הקשר העיקרי של ארץ ישראל עם הונגריה הוסב מן המשרד האי"י אל ועדת העזרה וההצלה, ואל תנועות השמאל החלוצי. לכך היו השפעות משמעותיות על אופייה של עבודת ההצלה בהונגריה, בעיקר לאחר הכיבוש הגרמני.

מנהיגי הישוב בארץ ייחסו חשיבות רבה להונגריה, בהיותה המרכז היהודי הגדול האחרון שנותר כמעט ללא פגע, בן 800 אלף יהודים,¹ ומפני שדרכו ניתן היה עוד להיות בקשר עם סלובקיה ופולין. הייתה זו פעם ראשונה שהנהגת הישוב נרתמה לפעול למען קיבוץ יהודי גדול, בטרם עלה עליו הכורת, תוך מודעות להשמדה ודרכיה.

ועדת ההצלה בבודפשט הפכה להיות לגוף החזק של התנועה הציונית בהונגריה, החל משנת 1943, בזכות מאבק משותף של חברי שתי ועדות ההצלה, בקושטא ובבודפשט, לשלוט על שני מרכזי הכוח הציוניים בהונגריה: המשרד האי"י וועדת ההצלה, תוך התערבות אישית של אליעזר קפלן - גזבר הסוכנות היהודית, ואליהו דובקין - ראש מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, לפגוע במעמד קראוס ולהעמיד איש 'איחוד - מפא"י' בראש המשרד כשווה זכויות לקראוס, בטענה כי המשרד מתנהל מתוך שיקולים פוליטיים ובחוסר יעילות. במקביל פעלו הדרי ובאדר יחד עם קסטנר, שפרינגמן וברנד ליצירת גרעין ועדת הצלה בבודפשט (ועדה מרכזית) כך שיורכב מחברי 'איחוד - מפא"י' בלבד, לאחר שנציג 'השומר הצעיר' סרב להצטרף באופן רשמי לוועדה, בלא להיות שותף אמיתי במידע המצוי במכתבים, ובשיעור הכסף שהתקבל ויעדו, אשר מקורם היה בחברי ועדת ההצלה בקושטא.

לשווא התלוננו שאר נציגי הישוב בקושטא - אשר גם הם לא שותפו בעבודת ההצלה שם - ונציגי תנועות הפליטים של שאר התנועות החלוציות בהונגריה, על קיפוח ונישול ממידע וכסף, ועל דרכי ההתנהלות של קסטנר וברנד. חיים ברלס, מנהל לשכת ההצלה בקושטא ומנהלו הישיר של קראוס, היה נעדר השפעה לנוכח עמדת הדרי ובאדר.

למרות זאת, קראוס המשיך להיות בעמדתו במהלך שנת 1943, בעיקר בשל כוחו מול הרשויות ההונגריות, המשרדים האי"י בארצות השכנות, והנציגויות הזרות בבודפשט. פעולותיו במישור הפנים-הונגרי לקדם מדיניות של הגנה על פליטים יהודים באמצעות אישור עליה לארץ ישראל, כללו מגעים עם פקידים הונגריים בכירים במשרד הפנים, במשטרת הזרים ובמשרד החוץ. בזכות קשר זה הועברו הסרטיפיקטים מן המשרד האי"י בברטיסלבה - שם נאסרה העלייה - לבודפשט, וראשי המשרדים האי"י בבולגריה וברומניה סייעו למעברם של 50 - 60 עולים דרך ארצות אלו, מידי שבוע, מאוקטובר 1943 ועד הכיבוש הגרמני, שעה שבארצות אלו נאסרה כבר העלייה. בזכות קשריו עם פקידים במשטרת הזרים, שוחררו פליטים בלתי לגאליים שנתפסו, ויהודים מקומיים שוחררו מן השרות בחזית האוקראינית ומגיוס לפלוגות העבודה, בטענה שהם עתידים לעלות לא"י. באוקטובר 1943 היה ברשות אמון פסטואי, ראש מחלקת

¹ הגרמנים דברו על כמיליון יהודי הונגריה.

הביטחון במשרד הפנים, רשימה של 1500 יהודים בעלי סרטיפיקטים משפחתיים מאושרים, אשר יהוו את הבסיס לפעולות הצלה רחבות בתקופת הכיבוש הגרמני. (סרטיפיקט משפחתי הכיל כארבעה – חמישה איש).

ב- 19 במרס 1944 כבשה גרמניה הנאצית את הונגריה, בת בריתה, והחלה שואת יהודי הונגריה שארכה עשרה חודשים. במהלכם רוכזו יהודי ערי השדה בגטאות החל מ- 15 באפריל, ומאמצע מאי החל גרושם של למעלה מ- 430 אלף יהודים לאושוויץ, במהלך שבעה שבועות.

עם הכיבוש הגרמני, הפך קסטנר, ראש ועדת ההצלה בבודפשט, למנהיג ההצלה של יהדות הונגריה. מנהיגותו באה לו מכוח קשריו עם נציגי הישוב בקושטא וג'נבה, החל מראשית 1943, שהתקיימו בעזרת בלדרים בשרות הריגול הגרמני וההונגרי, שעבדו בשרות אותן ועדות הצלה. מכוח אותו קשר הסכימה מועצת היהודים בבודפשט כי קסטנר וברנד ייטלו את ניהול המשא ומתן עם הגרמנים להצלת יהודי הונגריה.

עד סוף חודש אפריל פעלו קראוס וקסטנר, במשותף, להגירת 600 יהודים, שאת יציאתם אישרה ממשלת הונגריה ב- 28 במרס, בלחץ נציג הצלב האדום הבינלאומי, בעקבות בקשת קראוס. בד בבד יזם קראוס את הבאתו של הרוזן השבדי, פולקה ברנדוט, להונגריה למען תיפתח פעולת הצלה של ילדים וזקנים בחסות הצלב האדום השבדי, יוזמה שתוצאתה הסופית הייתה הקמת בתי ילדים בבודפשט בחסות הצלב האדום השבדי, בידי הזוג לנגלט. ב- 26 באפריל, בשיא תהליך הגטואיזציה, נוצרה ההכרה במשרד החוץ ההונגרי בזכותם של 7800 בעלי סרטיפיקטים משפחתיים, שהיו ל- 40 אלף סרטיפיקטים יחידים, לעלות לארץ ישראל. המספר היה פרי מניפולציה של קראוס, ששרל לוץ פעל לאשרו במשרד החוץ ההונגרי, אשר רבים מפקידיו גילו עמדה אנטי נאצית. בהמשך התפתח ויכוח בין הרשויות ההונגריות והגרמניות, האם מדובר בפירוש הרחב של 7800 סרטיפיקטים משפחתיים, או המצמצם, של 7800 סרטיפיקטים יחידים.

בסוף חודש אפריל – ראשית מאי פרש קראוס מדרכו של קסטנר, בטענה כי דרישת הגרמנים להגירת 600 היהודים לספרד (לימים רכבת ברגן בלזן / קסטנר) – ולא לארץ ישראל – ושמירת ההגירה כ'סוד הרייך' היא הטעייה גרמנית הבאה להסיח ולבלבל את דעת המנהיגים מן האסון המרחף על היהודים. מאוחר יותר התנגד קראוס לשליחות ברנד לקושטא למען הצלת מיליון יהודים תמורת עשרת אלפים משאיות עמוסות בטובין, מאותו הטעם. חודש וחצי לאחר הכיבוש הגרמני התייצבו, אפוא, בראש יהדות הונגריה שני מנהיגים ציוניים שייצגו שני קווי הצלה מנוגדים.

קראוס, בודד בעמדתו, לא הצליח לשכנע את מועצת היהודים ומנהיגים יהודים אחרים בתפישתו האומרת שאין להאמין בתוכניות הצלה עם הגרמנים, וכי יש לחכות לתוצאות פעולות ההתערבות של הציריות הניטרליות ופקידים הונגרים אנטי נאצים, להגירת יהודים או לחילופין להשיג את הגנתם. זו הייתה בקשה שקשה היה להיענות לה, לנוכח חוסר האונים של ההנהגה היהודית מול האכזריות ומהירות הביצוע של

המדיניות הגרמנית, והצורך הנואש להאמין בשתי תוכניות ההצלה - לכאורה מגובשות ובעלות סיכוי - שהוביל קסטנר בשיתוף עם הגרמנים.

ברוב תקופת הכיבוש היו חברי ועדת ההצלה בקושטא ונתן שוואלב בגינבה, בקשר מכתבים רצוף עם קסטנר, המלווה במשלוח כספים, ואחר כך גם עם הנהגת השמאל הציוני החלוצי, אשר הצטרפו כחברים מלאים לוועדת ההצלה בבודפשט. שאלותיו של ברלס על גורל המשרד הא"י וקראוס כנראה לא נענו, או נענו באופן שיצר רושם שהמשרד חדל להתקיים. מיליוני דולרים שנאספו על ידי היהדות ההונגרית וכן על ידי הגוינט והישוב בא"י, הועברו לקסטנר. חלקו שימש את הסחטנות הגרמנית, תמורת תוכניות להצלת יהודים, חלקו נפל לידי ההונגרים וחלקו שמש לפעולות בתוך הונגריה, בעיקר את תנועות השמאל החלוציות. כנראה שחברי מועצת היהודים, קראוס והתנועות החלוציות שלא נמנו על השמאל, לא ידעו על קיומו של קשר זה, או שידעו באופן מעורפל.

באמצעות אותו קשר ידעו נציגי הישוב באירופה ומנהיגיו בארץ ישראל, כמו גם מנהיגי המערב, על התקדמות מדיניות הפתרון הסופי בהונגריה, כמעט בזמן אמת, אך לא הפיצוה, כנראה כדי שלא לחבל בשליחות ברנד ובסיכויי יציאת רכבת קסטנר מבודפשט לספרד.

מבלי לדעת על קיומו של אפיק תקשורת קבוע בין קושטא וגינבה אל בודפשט, ניסה קראוס מאמצע חודש מאי להודיע, לפחות פעמיים, על השמדת יהודי הונגריה, באמצעות הצירות השבדית ונציג הצלב האדום הבינלאומי, אך סבר, בטעות, שלא הצליח. המידע הגיע אל נשיא הצלב האדום הבינלאומי, שביקש להמשיך לשומרו בסוד, ולחלק מנציגי הישוב בקושטא שלא פרסמו אותו. רק ב- 19 ביוני עלה ביד קראוס להעביר את דו"ח אושוויץ ואת דו"ח שואת יהודי הונגריה לפוזנר, נציג ועדת ההצלה בשווייץ, ולשגריר ארה"ב בטורקיה והרב אהרנפרייס בשבדיה, באמצעות שליחו של ג'ורג' מנטלו בברן. מנטלו עשה כבקשת קראוס ופרסם את תוכנם בסוכנות ידיעות בינלאומית בשווייץ, לאחר שכנראה חיים פוזנר סירב לעשות זאת. הפרסום בתקשורת ודעת קהל נסערת, במיוחד השווייצרית, הביאו למפנה דרמטי בעמדת ההנהגות במערב. האפיפיור, נשיא ארצות הברית והמלך השבדי שלחו אגרות מחאה ואזהרה לשליט ההונגרי. כתוצאה מכך, הוחלט ב- 26 ביוני במועצת הכתר ההונגרית על הגירת 7800 בעלי סרטיפיקטים ועל הפסקת גירוש היהודים להשמדה, שבפועל פסק רק ב- 7 ביולי.

אישור הגירת 7800 בעלי סרטיפיקטים קיבל את הפירוש הרחב והבלתי רשמי של- 40 אלף יהודים מאושרי הגירה. בכך הכירה הממשלה ההונגרית בתוכנית ההצלה ובמספר המניפולטיבי שנוצר ביוזמת קראוס ובהוצאתה לפועל בידי לוץ ופקידים במשרד החוץ הונגרי, כבר בסוף חודש אפריל. היה זה הישגם הגדול, כאשר ממשלת הונגריה - לנוכח התגובה הציבורית והמדינית הקשה במערב על פרסום הדוחות - נטלה את תוכנית ההגירה הקיימת והעניקה לה אישור. ממשלת בריטניה שלחה 40 אלף אישורי אזרחות לבעלי סרטיפיקטים, והצלב האדום הבינלאומי, ממשלות שווייצריה וארה"ב וכן הנהגת הישוב בא"י, התייחסו למספר זה, ואילו ממשלת גרמניה דחתה אותו.

בידי היהודי הממוצע בשוב בא"י היה מידע חלקי ומטעה על שואת יהודי הונגריה, שעה שהשוויצרי הממוצע היה מעודכן בה החל מן ה- 24 ביוני 1944, ובסערת רגשותיו כפה שינוי מדיניות ממשלתו ומדיניות הצלב האדום הבינלאומי כלפי יהודי הונגריה וממשלת הונגריה.

נראה כי בעקבות הזעזוע שעברה המערכת, עקב פרסום הדוחות וההבנה כי קראוס חי ופעיל, חודש הקשר של נציגי הישוב בקושטא וג'נבה עם קראוס בשליש האחרון של חודש יולי 1944.

בתקופת ההפוגה שבאה לאחר הגירוש, בין ה- 7 ביולי ועד ה- 15 באוקטובר, פעל המשרד הא"י, בשם הצירות וממשלת שוויץ, יחד עם ממשלת הונגריה, הצלב האדום הבינלאומי, בריטניה וארצות הברית, להעלאת 40 אלף היהודים. בבית הזכוכית, ש"נרכש" על ידי קראוס בשם הצירות השוויצרית, החלו ביצירת דרכון קולקטיבי למספר זה של יהודים. לבנין גדול ממדים זה עברה הפעילות המחתרית של כל התנועות החלוציות, בשל מעמדו האקסטריטוריאלי. ב- 9 ביולי הגיע ראוול ואלנברג השבדי לבודפשט, אשר פגש בין השאר את קראוס, כדי לשמוע על דרכי ההצלה של הצירות השוויצרית. השינוי הכללי שחל בעמדת מדינות המערב כלפי שואת יהודי הונגריה, החל מסוף חודש יוני, בא גם כתוצאה מן ההבנה כי קרב קצה של גרמניה הנאצית. השינוי לטובה מצא את הקרקע שהוכשרה קודם בידי קראוס, שרל לוץ ופקידים הונגרים, של הגנה על בעלי זכות הגירה מפני גזרות, כנתינים זרים כביכול.

ב- 15 באוקטובר התרחשה הפיכת הימין הקיצוני - 'צלב החץ' - בתמיכה וגיבוי גרמנים, והחל שלב יישום 'הפתרון הסופי' על כ- 230 אלף יהודי בודפשט. עד מהרה פורסמו ההודעות על חובת גיוס כללי של גברים ונשים יהודיים לעבודה, וחובת כניסה לגטו עד ה- 15 בנובמבר. ב- 23 באוקטובר הכיר סאלשי, השליט החדש, בהתחייבות הממשלה הקודמת לאישור הגירת 7800 בעלי סרטיפיקטים בחסות שוויצרית ו- 4000 בחסות שבדית. עד הגירתם, נקבע, ישאו הללו אישור הגנה (שוצפס), וישהו בבתיים מוגנים על ידי אותן צירויות ניטרליות. קראוס רכש עוד שני בנינים גדולים נוספים, ויחד עם 76 בנינים נוספים הפכו למבצר יהודי - שוויצרי מוגן בו התרכזו אלפי יהודים, בחסות מעמדם הדיפלומטי. מעמד הבניינים כובד על ידי השלטונות הפאשיסטיים - ההונגריים, אשר ביקשו בדרך זאת לזכות בהכרה דיפלומטית שוויצרית וגם שבדית בממשלתם החדשה. אל דפוס פעולה זה הצטרפו הצירויות של ספרד, פורטוגל והוותיקן. הכל התערבו אצל הממשלה הפאשיסטית - הקיצונית, וזו נאלצה להיכנע ללחץ מאורגן של כוחות דיפלומטיים מלוכדים.

בבית הזכוכית נעשתה עבודת הצלה רחבת היקף של תנועות הנוער החלוציות, אשר הפיצו תעודות חסות אמיתיות (שוצפס) ותעודות מזויפות, אותן ייצרו לאלפים, המעידות כי האדם נתון לחסות צירות X בשל הגירתו הצפויה, ולכן גזרות הממשלה אינן חלות עליו. בשם אותו עיקרון, פעלו להחזיר מאות יהודים מצעדות המוות לגבול אוסטריה.

מוקד הצלה נוסף התקיים בחסות הצלב האדום הבינלאומי ובמימונו, באמצעות הקמת בתי ילדים - על פי הדגם של בתי הילדים בחסות השבדית שפעלו כבר בתחילת הגירוש - שבמסגרתם טופלו מספר אלפי ילדים על יד תנועות הנוער החלוציות. אף יוזמה זו ראשיתה בבקשות קראוס, קומוי ונציגים ציונים נוספים משירמר, הנציג הבכיר של הצלב האדום הבינלאומי שביקר בבודפשט ב- 21 ביולי, לקראת כניסת הארגון לפעולות הצלה בהונגריה.

קיימת מחלוקת לגבי סך מספר הניצולים בעזרת החסויות, כולל המזויפות, של המדינות והגופים הניטרליים. ההערכות נעות בין 50 אלף ל- 90 אלף יהודים, מתוך 120 - 130 אלף יהודי בודפשט שניצלו מגירוש והשמדה. למספר כה גדול של ניצולים, בזכות פעולה מאורגנת ומקורית, לא היה תקדים בתולדות הצלת יהודי אירופה במלחמת העולם השנייה, כאשר החסות השוויצרית הייתה הרחבה ביותר. כל פעולות ההצלה בחסות השוויצרית נעשו מכספי היהדות המקומית, שקראוס דאג להשיגם. לדברי קראוס, אף לא סנט אחד התקבל לצורך זה מכספי הישוב והעם היהודי, זאת בניגוד למשל לפעולותיו של ואלנברג שמומנו בידי הג'וינט.

בתום המלחמה הדיחו מנהיגי השמאל החלוצי בהונגריה, יחד עם מנהיגים בארץ ישראל, את קראוס ממשרתו. בקשותיו של קראוס לברר את שהתרחש בהונגריה בשנת הכיבוש הגרמני, ואת השימוש שנעשה בכספים שנשלחו מן הארץ ומחו"ל, לא נענו על ידי הסוכנות היהודית ואף לא על ידי בית הדין של הקונגרס הציוני ה"ב. במשפט גריוואלד - קסטנר ניתן לראשונה תיאור רחב ומקיף של השקפתו ופעולותיו של קראוס. מאז הוא נאלם והושכח בידי מערכת שהתגייסה שלא להתעמת עם אופן ניהול עבודת ההצלה בהונגריה.

קראוס שייך לסדרה של קולות מושתקים, שבמעשיהם איימו על הנרטיב של השמאל הציוני ועל הזיכרון הקולקטיבי שלא סבל את מי שאיים בפועלו על הממסד ועל אנשיו. נראה כי הזיכרון של קראוס, כמו השכחה, הם פרי השפעות של אליטות השולטות בשדה המשפט, המחקר, האומנות והתקשורת.

מחקר זה שב אל הטענות שנשמעו בשנות ה- 50 על הפגיעה שנגרמה לעבודת ההצלה בהונגריה על ידי מנהיגי הישוב היהודי בא"י, בשל הפוליטיזציה שציינה אותה.

הקול האחר, זה של קראוס, על ההטעיה הגרמנית שביסוד תוכניות ההצלה, לא נשמע באוזני נציגי הישוב, ובקשתו לפרסם את זוועות הנאצים בעולם לא נענתה. פרסום הזוועות הסתבר ככלי הנשק האפקטיבי ביותר באותה תקופה, שתרים תרומה עיקרית לעצירת גירוש יהודי ערי השדה, ואחר כך להתגייסות אינטנסיבית של המערב להגנה על יהודי בודפשט. לימים הסתבר כי היה זה קול שהרחיק ראות והבנה, במיוחד לנוכח השקפתו ופעולותיו של קסטנר, אשר ההנהגות היהודיות המשפיעות, בהונגריה ובא"י, קיבלו עליהם ופעלו בהתאמה עמם.

ישנם חוקרים הסבורים כי תוכניות הצלה בשיתוף עם הגרמנים נשענו על חתירתו של הימלר להגיע לשלום נפרד עם המערב באמצעות תוכניות להצלת יהודי הונגריה. חוקרים אחרים סבורים כי ההצעות השונות להצלה היו חלק מן ההטעיה הגרמנית. מחקר זה מאשש את העמדה האחרונה, ושעל בסיסה פעל קראוס למען הצלה, כמי שעמד בראש המשרד הא"י.

מבוא

א. רקע: הונגריה והיהודים

על פי המסורת נוסדה הונגריה (Magyarország) בשנת 1000 בידי השבטים המדיארים שפלשו אל תוך מישורי הפרובינקיה הרומאית בסוף המאה ה-9 לספירת הנוצרים. נראה כי יהודים הגיעו לשטחי הונגריה הנוכחית כבר בימי הרומאים, ויישובם ברצף החל במאה ה-11, עם בואם של יהודי גרמניה, ציכיה ומורביה. בהדרגה הפכה הונגריה לממלכה גדולה ועצמאית, אשר פיתחה תרבות מרכז אירופית משלה עם קשרים אל הציביליזציה המערב-אירופית. עצמאותה הסתיימה עם כיבושה על ידי העות'מנים בשנת 1526. לאחר 150 שנות כיבוש, שיחררו הכוחות האוסטריים. האוסטרים, תחת שלטון בית הבסבורג, ניהלו מאבקים נגד הכוחות ההונגריים ששאפו להקים ממלכה עצמאית. בין השאר השתדלו להושיב בהונגריה כמה שיותר בני גזעים אחרים. למדיניות זו הייתה שייכת הכוונת ההגירה מגליציה וממורביה להונגריה, כדי להפוך את דוברי ההונגרית בארץ זו למיעוט.

במשך המאה ה-18 ובמחצית הראשונה של המאה ה-19 היגרו להונגריה יהודים רבים בעיקר ממורביה, אוסטריה וגליציה. המערביים שאפו להשתלב בחברה הלא יהודית; לעומתם, יוצאי גליציה וחלקים מיוצאי ארצות המערב שמרו על זיקתם למסורת. על רקע זה התפתח, החל מראשית המאה ה-19, מאבק רוחני בין המבקשים לשמר את המסורת לבין הדוגלים בחידוש ובפתיחות.

באמצע המאה ה-19, בהשפעת 'אביב העמים', היו ההונגרים מוכנים לקלוט לתוך האומה כל מיעוט שהסכים להגדיר את עצמו כדובר הונגרית, שהיה הקריטריון היחיד להגדרה לאומית.

היהודים נענו בהתלהבות לתהליך המדיאריזציה שכפו השליטים ההונגרים על המיעוטים, והפכו להיות חלק אינטגרלי מהעם והתרבות ההונגרית. הם בלטו, מעבר למשקלם היחסי, בחיי התרבות והכלכלה, והיו לציבור פטריוטי הונגרי. מצב זה אפשר את מתן האמנציפציה ליהודים בשנת 1867, לאחר מאבק ממושך, ומאז ראו עצמם אזרחים שווים זכויות של המולדת ההונגרית, הנכונים להשתתף בכל המאבקים להבטחת עתידה. בשנות השישים של המאה ה-19 הצליחו ההונגרים לקבל אוטונומיה במסגרת האימפריה האוסטרו-הונגרית, אשר החזיקה מעמד עד לתבוסתה במלחמת העולם הראשונה, אז נפרדו אוסטריה והונגריה.

בשנים 1867 - 1869 נערכו כינוסים ארציים של היהדות ההונגרית ובסיכומם התפלג הציבור היהודי לשלושה זרמים: א. ניאולוגים, שנטו לתיקונים מסוימים בשטח הדת, אך לא כמו הרפורמים בגרמניה. ב. האורתודוקסים שרצו לשמור בקפדנות על המסורת. ג. קהילת ה"סטטוס קוו" – זרם ביניים, קטן באופן משמעותי, ששלל את פירוד הקהילה היהודית וביקש לשמר את המצב טרם הפירוד. מקרבו פנו רבים לציונות הדתית. עד 1920, היו יחסי הכוחות בין הניאולוגים לאורתודוקסים מאוזנים עם יתרון מסוים לאורתודוקסים. כל הזרמים קיימו מסגרות ארגוניות וייצוגיות נפרדות, שהוכרו על ידי השלטונות.

במרץ 1919 השתלטו הקומוניסטים על הונגריה, בהנהגתו של עיתונאי יהודי, בלה קון (Kun B.), שלא האריכה ימים. השלטון עבר לידי מנהיג הימין, האדמירל מיקלוש הורטי (Horthy M.) שהוכרז כעוצר

הממלכה בינואר 1920, ושלט בה כדיקטטור כמעט עד לסיומה של מלחמת העולם השנייה, תוך שמירה על חירויות פוליטיות מוגדרות.

ב-4 ביוני 1920 נקבעו מהונגריה שני שלישים משטחה ואוכלוסייתה, בחוזה טריאנון (Trianon). הונגריה הייתה למדינה עצמאית, לראשונה מזה 400 שנה, כמעט ללא מיעוטים. מבחינת היהודים, רוב האורתוכסים סופחו לארצות השכנות, ובהונגריה נותר רוב ניאולוגי. הסכם זה נחשב בדעת הקהל ההונגרית לאסון לאומי.

בעקבות פירוק הקיסרות האוסטרו-הונגרית, הפכה המאדיריזציה למיותרת, וההתבוללות היהודית הועמדה בסימן שאלה בעיני הלאומנות ההונגרית. עם תפיסת השלטון בידי האדמירל הורטי החלה התקופה של "הטרור הלבן"-כריאקציה לטרור האדום הקומוניסטי-במהלכה נערכו פוגרומים ביהודים, באשמת השתייכות לקומוניסטים. הונגריה הייתה למדינה הראשונה שחוקקה את חוק ה"נומרוס קלאוזוס", בספטמבר 1920, שהגביל את מספר היהודים באוניברסיטאות.

השתלבות היהודים ופעילותם הבולטת בחיי הכלכלה, במהלך שנות ה-20 וה-30 של המאה ה-20, נתפסו כמזיקים, הואיל ובכך הופקע המעמד הבינוני הנוצרי מעמדות ההנהגה בחיי הכלכלה. בייחוד נחשבה מזיקה חדירת היהודים לחיי הרוח שהביאה לצמיחת אידיאולוגיות מהפכניות, אך עדיין נשארה בתוקפה האמנציפציה.

במטרה להחזיר לארצו את השטחים שאבדו בחוזה טריאנון, כרת הורטי ברית עם אדולף היטלר, והונגריה הייתה לחלק מברית מדינות ה'ציר'. היטלר סייע להונגריה, בתמורה, לקבל במהלך השנים 1938 – 1941 חלק מהשטחים שנמסרו לשכנותיה באותו חוזה. בעקבות כך סופחו כ-300,000 יהודים לשלטונה של הונגריה. בתמורה להשבת השטחים דרש היטלר שהונגריה תצטרף למלחמה בברית המועצות לצדו, ושתגביר את כפיפות משאביה הכלכליים לאינטרסים של גרמניה הנאצית – ואלו נענו.

בסוף שנות -30 וראשית שנות -40 החל הסחף ההדרגתי בשוויון הזכויות של היהודים עד שבוטל לגמרי. במהלכם נחקקו חוקים גזעניים אנטי יהודים והונהגו שרות עבודה שהיה מיוחד ליהודים, בהונגריה עצמה ובחזיתות אוקראינה וסרביה. ביחידות אלו נספו כ-42,000 יהודים. כ-19,000 יהודים "זרים" הוצאו להורג באוגוסט 1941 ובראשית 1942. פרט לאלו הוסיפו היהודים לחיות עד הכיבוש הגרמני בבטחה יחסית. ממשלת מיקלוש קאלאי (Kallay, M.) דחתה בעקביות את דרישות גרמניה להחיל את הפתרון הסופי על יהודי הונגריה, התירה כניסת אלפי פליטים יהודים לתחומה, בעצימת עין, ואף אפשרה לארגוני סיוע יהודיים להגיש עזרה לאותם פליטים. כן התירה באופן רשמי את המשך העלייה לא"י מתחומה, ואת ההגנה על מי שעתידים לעלות לארץ ישראל, כנתונים לחסות בריטית, עובדה שאף היא הביאה יהודים מן הארצות השכנות להימלט להונגריה.

נוכח התקדמות הצבא האדום אל הרי הקרפטים, ולנוכח מגיעה של ממשלת הונגריה עם המערב במטרה להיחלץ מן הברית עם גרמניה, כבשה גרמניה את הונגריה ב-19 במרס 1944. הורטי איבד מכוחו, וראש ממשלה חדש, דום סטואי (Sztójay, D.), החל להוציא לפועל את המדיניות הנאצית: מדינאים הונגרים אנטי

נאצים סולקו, הוקמו מועצות יהודים בערי השדה ובבודפשט- אשר הייתה גם למועצת היהודים המרכזית לכל יהדות הונגריה. יהודים סומנו ורכושם הוחרם. באמצע אפריל החל תהליך הגטואיזציה של יהודי ערי השדה. מאמצע חודש מאי החל גירושם של למעלה מ- 430,000 יהודי ערי השדה לאושוויץ. הגירושים פסקו ב- 7 ביולי 1944, בשל לחץ בינלאומי על ממשלת הונגריה, שנולד בעיקר תחת השפעת פרסום דוחות אושוויץ ושואת יהודי הונגריה.

על היהודים הנותרים, שהתרכזו בעיקר בבודפשט, ירד שקט יחסי בן כשלושה חודשים.

ראש הממשלה החדש, גזה לקטוש (Lakatos, G.), חזר למדיניות הקודמת של חיפוש דרך ליציאה מן המלחמה.

ב- 15 באוקטובר, הכריז הורטי על מעברה של הונגריה לצד בעלות הברית. בתגובה, הדיחוהו שלטונות גרמניה באותו יום, ומינו את פרנץ סלשי (Szalasi, F.), מנהיג המפלגה ההונגרית-נאצית, 'צלב החץ', כראש ממשלה. הורטי נשלח למעצר בגרמניה ואייכמן שב להונגריה, לאחר שעזבה בסוף אוגוסט. יהודי בודפשט שכבר רוכזו קודם בבתים מסומנים, נתבקשו להתגייס לעבודה; אלפי יהודים נשלחו בתנאים קשים מנשוא במצעדי מוות לגבול אוסטריה; טרור קשה של אנשי מפלגת 'צלב החץ' כלפי היהודים שלט ברחובות בודפשט. בשלב זה התגייסו הנציגים הניטרליים בבודפשט להציל יהודים, על יד מתן חסות דיפלומטית למי שעתיד להגר – פיקציה חוקית שנוצרה כבר בסוף שנות ה-30 - ובסיוע פעילי תנועות נוער חלוצי. היהודים הנותרים רוכזו בשני סוגי גטאות: הגטו הגדול והגטו הבינלאומי. ב- 17 בינואר 1945 נפלה פשט בידי הצבא האדום וכעבור פחות מחודש נפלה בודה. ב- 4 באפריל 1945 גורשו אחרוני הגרמנים מאדמת הונגריה. במהלך המלחמה נספו כ- 564,000 מיהודי הונגריה.

אף שתאודור הרצל- אבי הציונות - נולד בהונגריה, הציונות נקלטה בה רק בקרב חוג קטן. הפטריוטיזם למולדת ההונגרית בקרב רוב השכבות היה חזק יותר. הניאולוגים ורוב החרדים התנגדו לציונות בחריפות. הציונות התחזקה בגבור הפאשיזם האירופי בכלל וההונגרי בפרט, ועם זרם הפליטים שהגיע להונגריה. הזרוע הביצועית של התנועה הציונית בהונגריה הייתה 'המשרד הארץ ישראלי' בבודפשט, כאחראית לעליית יהודים לארץ ישראל. בראש המשרד עמד משה קראוס, איש 'המזרחי' – הפועל המזרחי. החל מראשית 1943 נוסף גוף ציוני חדש: 'ועדת העזרה וההצלה' שנוסדה באופן בלתי רשמי, בידי חברי 'איחוד-מפאיי', ובראשה עמד ישראל קסטנר. בעת הכיבוש הגרמני עסקו שניהם בפעולות הצלה באסטרטגיות שונות, תוך מחלוקת קשה על הדרך הראויה להצלה.²

ב. מטרות, מבנה, מתודולוגיה, תיחום, הערכת מקורות ומצב המחקר

² רנדולף ברהם, נתנאל קצבורג, **תולדות השואה. הונגריה, יד ושם, ירושלים, תשנ"ב (להלן: ברהם, קצבורג, הונגריה)**; ליוויה רוטקירכן, "יהודי הונגריה בתקופת השואה – סקירה כללית", עמ' 42 - 43, בתוך: ישראל גוטמן, בלה ואגו, ליוויה רוטקירכן (עורכים), **הנהגת יהודי הונגריה במבחן השואה**, יד ושם, ירושלים, תשל"ו. (להלן: רוטקירכן, "יהודי הונגריה בתקופת השואה"); "הונגריה", **אנציקלופדיה של השואה**, כרך ב', יד ושם, ספרית הפועלים, תל אביב, 1990, עמ' 351 - 358. (להלן: **אנציקלופדיה של השואה**); קינגה פרוימוביץ, **הזרמים הדתיים ביהדות הונגריה (אורתודוקסיה, ניאולוגיה וסטטוס-קוו אנטה) בין השנים 1868/1869 - 1959: מאפיינים חברתיים-כלליים, דמוגרפיים וארגוניים**. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, 2002, עמ' 3 - 6. (להלן: פרוימוביץ, **הזרמים הדתיים ביהדות הונגריה**)

הנושא ומטרותיו

המשרד הא"י בבודפשט, כגוף המוציא לפועל עליה לארץ ישראל מטעם הסוכנות היהודית, הפך באופן ייחודי ויוצא דופן להיות לאחד מגופי ההצלה המרכזיים בהונגריה. ועדות ההצלה בקושטא ובבודפשט ונציגות החלוץ בגינבה היו אף הן זרועות הביצוע של הנהגת הישוב להצלת יהודי הונגריה, ודרכה לסלובקיה ולפולין.

אף שמטרת ועדות ההצלה והמשרד הא"י היו משותפות, התנגשו דרכיהם.

שתי מטרות מרכזיות בלבה של העבודה:

א. תאור רחב של פעולות המשרד הא"י בהונגריה ומשה קראוס, העומד בראשו, באינטראקציה לאירועים החיצוניים-הכלליים והפנים-יהודיים וציוניים, בטרם ובעת שואת יהודי הונגריה.

תיאור זה מוביל למסקנה כי פעולותיו של קראוס, כעומד בראש המשרד הא"י, מילאו תפקיד מרכזי במסכת פעולות ההצלה, המוגבלת יחסית, של היהודים שברחו להונגריה עד הכיבוש הגרמני במרס 1944, ובמיוחד מאז הכיבוש הגרמני את הונגריה ועד לחודשים האחרונים של השואה. לאחר הכיבוש פעל קראוס ליצירת תוכנית פעולה, שהפעלתה החלה לאחר סיום הגירוש של יהודי ערי השדה בראשית יולי 1944, ומימושה התגשם בהיקפים רחבים לאחר הפיכת צלב החץ, מאמצע אוקטובר 1944.

התיאור מדגיש את המקום המרכזי שהיה למשה קראוס, כמי שעמד בראש המשרד הא"י, בהבאת המידע על אושוויץ לידיעת העולם – דבר שהיווה גורם מרכזי ליצירת לחץ בינלאומי אשר הניע את שליט הונגריה, מיקלוש הורטי, לעצור את הגירושים המסיביים מהמדינה לאושוויץ ב- 7 ביולי 1944, ומאוחר יותר להתגייסותם של הכוחות הניטרליים להצלת יהודי בודפשט.

התיאור עומד על הניסיונות מצד מנהיגי הישוב הארצישראלי ושליחיהם באירופה להפריע ולדחוק את קראוס מעמדתו במשרד הא"י עד הכיבוש הגרמני, ועל חוסר התמיכה בתוכניות ההצלה של קראוס לאחר הכיבוש הגרמני, כנראה מפני שעמדו בסתירה לפעולות קו ההצלה שקסטנר וועדתו הובילו, על דעת הנהגת הישוב הקובעת. הצלחת קו ההצלה של קסטנר הייתה תלויה בשיתוף פעולה עם הגרמנים שכלל בין השאר את הדרישה לשמור את 'סוד הרייך הגרמני'. ואילו הצלחת קו ההצלה של קראוס הייתה תלויה בנכונות נציגי ארצות ניטרליות ופקידים הונגרים אנטי נאצים לשתף עמו פעולה להגן על יהודים בעלי סרטיפיקטים, ובפרסום 'סוד הרייך הגרמני' בעולם.

ב. להוכיח כי התמונה הקיימת בהיסטוריוגרפיה ובזיכרון ההיסטורי הישראלי בנוגע למאמצי ההצלה של יהדות הונגריה בתקופת השואה מוטת ומעוותת, ונעלם כמעט לחלוטין פעלו של משה קראוס, אחד מראשי העושים – והמצליחים – בהצלה, כראש המשרד הא"י בבודפשט באותם ימים. נברר מדוע גם למעלה מ- 60

שנה לאחר התרחשותם, אין פעולות ההצלה הללו מוצאות את מקומן הראוי בתמונה ההיסטורית המשתקפת בהיסטוריוגרפיה ובידע הציבורי. בתיאורים ובמסקנות יש כדי לערער על הקול ההגמוני השליט כיום במחקר במדינת ישראל אודות עבודת ההצלה בהונגריה, ואלו נותנים ביטוי לנרטיב אחר.

מבנה העבודה

לעבודה שני מוקדים עיקריים:

א. תאור ודיון בפעולות ההצלה של המשרד הא"י בבודפשט, בטרם הכיבוש הגרמני ובמהלכו, המשתרעים על פני שלושת חלקי המחקר הראשונים.

ב. תאור היחס אל פעולות המשרד הא"י ומשה קראוס בראשו - לאחר המלחמה - ודיון בשאלה כיצד עוצב הזיכרון הקולקטיבי במדינת ישראל ביחס לפעולות ההצלה בהונגריה, בידי מי ומדוע. אלו מצויים בחלק הרביעי והאחרון של המחקר.

תוכן ארבעת חלקי המחקר:

חלק א' – מסוף שנות ה-30 של המאה ה-20 עד 19 במרס 1944 – חלק זה עוסק בתקופת היות הונגריה בת ברית ב'מדינות הציר', במיוחד משנת 1943 ועד הכיבוש הגרמני, ב-19 במרס 1944.

בתקופה זו רבים הפליטים בהונגריה ובארצות השכנות המבקשים לעלות לארץ ישראל. חלק זה מתאר את פעולות המשרד הא"י לקיים את העלייה או לחילופין להגן על העולים לארץ ישראל, כנתינים זרים, ואת המאבקים הקשים להיכלל ברשימת העולים. באותה תקופה התפתחו מספר קווי יסוד, שאף המשיכו להתקיים במהלך הכיבוש הגרמני, ואשר במסגרתם ועל ריקעם פעל המשרד הא"י: מדיניות אמביוולנטית של ממשלת הונגריה ביחס להצלת יהודים; היווצרות דגם של הצלה בחסות עליה לא"י; התגייסות של נציגים דיפלומטים לפעול למען יהודים, לעיתים בניגוד למדיניות ממשלתם; התגייסות נציגי הישוב הדומיננטיים, במרכזי ההצלה בקושטא ובגינבה, להעדיף את תנועות השמאל הציוניות בהונגריה בעמדות כוח ובמשאבי הצלה בהונגריה, ודרכה לסלובקיה ולפולין; מערך פוליטי ציוני מפולג בתוך התנועה הציונית הקטנה בהונגריה; מצוקת היתרי העלייה שהולידה מאבקים קשים בין קבוצות רבות בהונגריה המורחבת ומחוצה לה, כאשר הפוליטיקה הפנימית ליבתה עוד יותר את אש המחלוקת ומשה קראוס היה במוקדה; חשיבותו של המשרד הא"י בבודפשט, עבור יהודי הונגריה המורחבת והמדינות השכנות, כמשרד היחידי באירופה הכבושה שהתקיימה בו באופן רשמי עליה בכל תקופת המלחמה, גם אם לא באופן מעשי.

על אף תהליך הערעור והפגיעה במשרד ביד ועדות ההצלה בקושטא ובבודפשט החל מ-1943, היטיב המשרד לנצל את המדיניות האמביוולנטית ההונגרית בדרכים מקוריות, להמשיך לקיים את העלייה או לחילופין להגן על נרדפים בשמה.

חלק ב' – מ-19 במרס 1944 עד 7 ביולי 1944 – בחלק זה מתוארים האירועים שמן הכיבוש הגרמני את הונגריה דרך ביצוע הפתרון הסופי במחוזות, בקצב ובממדים שלא היו כמותם עד אז, ועד הפסקת הגירוש.

תקופה זו עמדה בסימן שתי תוכניות הצלה שקסטנר וברנד הובילו בשיתוף עם הגרמנים, כאשר קראוס היה המתנגד הבולט להן. נעמוד על פעולותיו של קראוס ליצירת דרך הצלה אלטרנטיבית לזו של קסטנר וברנד, כהמשך לפעולתו בתקופה שלפני הכיבוש, באמצעות אישורי עליה לארץ ישראל. בתקופה זו הניח תשתית להצלה שתתחיל לפעול רק לאחר הפסקת הגירוש של יהודי ערי השדה. באותה תקופה שלח את דו"ח אושוויץ ואת דו"ח שואת יהודי הונגריה, שהיו מן הגורמים המרכזיים להפסקת גירוש יהודי ערי השדה, ולראשית התגייסות כוחות בינלאומיים להגן על יהודי הונגריה.

בחלק זה נעריך את הנזק מהדרתו של קראוס מן הקשר, במכתבים ובכסף, עם נציגי הישוב בקושטא וג'נבה; נברר את העמדות השונות במחקר אודות השאלה, האם שיתוף הפעולה עם הגרמנים למען הצלה היה הטעיה גרמנית מראשיתה, כפי שסבר קראוס, או שלשיתוף פעולה זה היה בסיס וסיכוי - כפי שסבר קסטנר, ושכנע כנראה בעמדתו את ההנהגות השונות בהונגריה ובא"י.

חלק ג' – מ- 7 ביולי 1944 עד סוף המלחמה (ינואר 1945) – חלק זה מתמקד בתיאור שתי תקופות: תקופת רגיעה יחסית, בת שלושה חודשים, שהחלה עם הפסקת גירוש יהודי ערי השדה ועד הפיכת צלב החץ; ותקופה שנייה, בת כחודשיים וחצי, מן ההפיכה ועד סיום המלחמה בבודפשט.

התקופה הראשונה מתמקדת בפעולות המעשיות שנעשו להגירת היהודים בעקבות הפסקת הגירוש והחלטת ממשלת הונגריה – תחת השפעת פרסום דוחות אושוויץ ושואת יהודי הונגריה - על הגירת 7800 בעלי סרטיפיקטים יהודים, ובמובנם הרחב היו ל- 40,000 יהודים, שנשענה על תוכנית ההגירה שעובדה עוד באפריל 1944. גולת הכותרת של ההכנות המעשיות להגירה הייתה 'רכישת' בית הזכוכית בידי קראוס, בחסות שוויצרית במעמד אקסטריטוריאלי, לשם הכנת דרכון קולקטיבי עבור בעלי אישורי ההגירה. בנוסף, עברו לבנין גם תנועות הנוער החלוציות, שעבודתן קיבלה תנופה בשל מעמדו האקסטריטוריאלי של הבנין. משהתברר כי ההגירה תצא לפועל בתנאי שיהודי בודפשט שאינם רשומים בדרכון הקולקטיבי, ירוכזו מחוץ לעיר, סרבו קראוס ולוץ להמשיך בתוכנית ההגירה, בהבינם כי זה אמצעי לגרשם.

בשלב השני, מ- 15 באוקטובר, התרחשה הפיכת צלב החץ, וגורל יהודי בודפשט נחרץ. מפעל ההצלה בבודפשט מתואר בהרחבה, במיוחד זה שנעשה בידי המשרד הא"י בחסות השוויצרית, על רקע המצב הצבאי והמדיני המתדרדר וכאוס שלטוני קיצוני, המלווה ברצח יהודים. עבודת ההצלה נשענה על הסכמת הממשלה הפאשיסטית החדשה לכבד את החלטת הממשלה הקודמת בעניין הגירת היהודים, והאישור שהעניקה להוציא אישור הגנה אישי (שוצפס) מפני גירוש על העתידים להגר; כן מתואר ייצור וחלוקת השוצפסים האמיתיים והמזויפים, בעיקר על ידי חברי תנועות הנוער החלוציות, אשר גם סייעו לכוון ולהוביל את בעלי התעודות אל הבתים המוגנים בידי הציריות הניטרליות – שהפכו להיות הגטו הבינלאומי - ולהבטיח את קיומם הכלכלי, וגיוס הציריות הניטרליות להשיב יהודים מצעדות המוות. בדרך זו מעריכים כי ניצלו רבבות מיהודי בודפשט.

חלק ד' – " איך מחקו את קראוס". חלק זה עוסק בהתרחשויות שלאחר המלחמה, המתמקדות בפעולות להדחת משה קראוס מתפקידו בידי תנועות השמאל החלוצי בהונגריה ובארץ ישראל; בדרישת קראוס לברר את פעולותיו של קסטנר בתקופת המלחמה, דרישה שלא נענתה אלא באקראי במשפט קסטנר.³

פרק ארבעה עשר בחלק זה עוסק בהרחבה בהשתקפות פעולות ההצלה של קסטנר וקראוס ודמותם בזיכרון ברשות הציבורית, וכיצד נפקד מקומו של קראוס מאותו זיכרון כדמות שתרמה באופן בולט ומושכל בהצלת יהודים בתקופת השואה. נברר כיצד עוצב מפעל ההצלה בהונגריה בידי המחקר, המשפט והאומנות במדינת ישראל - ומדוע; כיצד עומד תוכן משפט גרינוואלד-קסטנר ופסקי הדין של שופטי שתי הערכאות במבחן 50 שנה ומעלה שחלפו; נברר האם התיעוד וגילויים חדשים הפכו את המשפט באופן כללי, ואת דברי קראוס באופן ספציפי, לבלתי רלוונטיים; וכן האם הערכותיו של קראוס את כוונות הגרמנים בזמן אמת, ופעולותיו בהתאם לכך, עמדו במבחן הזמן שחלף.

את הגורמים העיקריים להדרתו של קראוס מן הזיכרון יש למצוא בפוליטיקה הפנים ציונית במהלך המלחמה, בשוליה ולאחריה, שביקשה שההגמוניה על ההצלה במרכז היהודי הגדול שנותר - תהיה ברשות השמאל הציוני ותקרא על שמה; במשפט גרינוואלד-קסטנר בו הועמדה אותה הנהגה בפני חשיפת דרכיה בניהול ההצלה בהונגריה, היא התגייסה בכל כוחה השלטוני להעלים את חלקו של קסטנר מזה ושל קראוס מזה בהצלה. למאבקים הציבוריים – הפוליטיים שהתנהלו במדינת ישראל על זיכרון השואה, גיבוריה ונבליה, בעיקר מאמצע שנות החמישים של המאה שעברה, הצטרפו החל מסוף שנות ה-70 וראשית ה-80 המחקר האקדמי, התקשורת והאומנות שתרמו אף הם לעיצוב הקיים.

מתודולוגיה

שלושת חלקי העבודה מתאפיינים במחקר היסטורי קלאסי של שחזור תיאור היסטורי הנשען על מקורות ראשוניים, משניים וספרי מחקר, תוך התמודדות עם התפיסות הישנות אודות סוגית הצלת היהודים בהונגריה. פרק ארבעה עשר חורג מן השחזור ועוסק בדימוי ובזיכרון הקולקטיבי שנוצר לגבי גיבורי ההצלה ופרשיות ההצלה בהונגריה בתקופת השואה, כפי שנוצרו במדינת ישראל.

העבודה משלבת בין רצף כרונולוגי ודיון תמטי. בתוך תיאור אירועים ברצף כרונולוגי נבחנים נושאי רוחב, המלווים את רוב חלקי העבודה כגון: סוגיית הסרטיפיקטים כמעניקי הגנה, בגלגוליה השונים; הניגוד בין קסטנר וקראוס; האופי הפוליטי של הקשרים בין נציגי הישוב באירופה ובין התנועה הציונית בהונגריה; בחינת תפקיד תנועות הנוער בהצלה ובהנהגה; הנחישות הנאצית להשמיד את היהודים ועוד. תאור ודיון בעבודת ההצלה נעשו בשני רבדים: חקירת מאמצי ההצלה של יהודים ופליטים בהונגריה, דרך דמותו ופועלו של קראוס; ושילוב המחקר ההיסטורי תוך שיחזור האירועים והתהליכים "בימים ההם", עם שילוב היוכוח ההיסטוריוגרפי "בזמן הזה".

מקורות המחקר

³ משפט דיבה שהגישה המדינה נגד גרינוואלד, אשר האשים את קסטנר בשיתוף פעולה עם הגרמנים במהלך הכיבוש הגרמני בהונגריה, ובכך סייע בעקיפין להשמדת יהדות הונגריה. המשפט, כולל הערעור לבית המשפט העליון, התקיים בשנים 1954 – 1958. (להלן: המשפט או משפט קסטנר).

מקורות העבודה נשענים בעיקר על ארכיונים במדינת ישראל, בהם מקורות ראשוניים המכילים תכתובת ותיעוד - שנוצרו בעצם ימי התקופה הנחקרת; וכן על עדויות, ראיונות, ספרי זיכרונות וספרות אוטוביוגרפית – שנוצרו בתום אותה תקופה, והם משקפים את הזיכרון האינדיווידואלי, הסובייקטיבי של המשתתפים בעשיית אותה היסטוריה, לרוב במדינת ישראל. בעדויות שלאחר מעשה קיים חשש לעיוות העבר על ידי הטיות שמקורן בהווה, חשש שהעדים לאירועים ממקור ראשון ייבחנו את העבר במשקפיים של ההווה, על פי צרכי ההווה. קיימות עמדות שונות לגבי הזיכרון וההיזכרות, אך כולן עומדות על הצורך להתייחס בביקורתיות כלפיהם ועל הצורך לפענח את הסטיות שבהם וסיבותיהן, בשל היות הזיכרון מכניזם בוחר, והמשתנה בכל עת. שלא כמו המקורות שנוצרו בעבר ושרדו, העדות בעל פה מבוססת על ההיזכרות והיא נוצרת בזמן שנגבתה ומשקפת את אותו זמן, על ערכיו, השקפותיו, מצוקותיו ועוד.⁴

על אף שחלפו כבר למעלה מ-60 שנה, שיש בהם כדי ליצור את הפרספקטיבה הסבירה כדי לבחון את ארועי שואת יהודי הונגריה, הרי הם עדיין מעוררים רגשות עזים ומחלוקות בעלות מעורבות רגשית עמוקה, ועל כן מתבקש, ביתר שאת, ניתוח זהיר של העדויות שלאחר המלחמה.

עיקר ההתכתבויות והתיעוד בהם נעשה שימוש במחקר זה נלקחו מארכיונים במדינת ישראל: בארכיון קושטא – הונגריה, בבית לוחמי הגטאות, מצויים התכתבויות משנת 1943 וראשית 1944, בין הדרי ובאדר, חברי ועדת ההצלה בקושטא, עם שפרינגמן, קסטנר וברנד, חברי ועדת ההצלה בבודפשט, וכן עם ראשי התנועות החלוציות, בעיקר מן השמאל. מעת לעת התקיימה התכתבות של 'מולדתי' – הכינוי לכלל הנציגים שישבו בקושטא – עם כל התנועות הציוניות בהונגריה, ואלו השיבו להם, וכן התכתבות עם פעילי תנועות מארץ ישראל. לאחר הכיבוש הגרמני התקיימה התכתבות בין קושטא וג'ינבה עם קסטנר וברנד בלבד, ומאוחר יותר גם עם חברי השמאל החלוצי, בעיקר רפי בנשלוס ופרץ רבס. הקשר עם התנועה הדתית ו'הציונים הכלליים' פסק עם הכיבוש הגרמני, להוציא את הקשר של משה קראוס עם ברלס בקושטא, שחודש רק בסוף חודש יולי 1944, דרך ג'ינבה.

בארכיון הציונות הדתית בבר אילן מצויה התכתבות דלה בין פעילי 'הפועל המזרחי' בארץ ישראל וחבריהם בבודפשט בשנת 1943, המשקפת את חולשת הקשר ואולי חוסר עניין של מנהיגי התנועה הדתית בארץ ישראל בחבריהם בהונגריה. בארכיון מורשת בגבעת חביבה ישנה התכתבות מרובה. בעיקר נעשה שימוש בהתכתבות של יוסף באומר, נציג 'השומר הצעיר' בהונגריה עם מנחם באדר, נציג 'השומר הצעיר' בקושטא וחבר ועדת ההצלה שם, עד כיבוש הונגריה בידי הגרמנים. ממנה ניתן להבין את פשר הניגוד בין השניים ביחס להרכב ופעולות ועדת ההצלה בהונגריה.

חומר רחב נוסף מצוי בארכיון הציוני המרכזי - בעיקר בקשר בין המשדד הא"י בבודפשט עם ברלס, בתקופה שמשנות ה-30 ועד כיבוש הונגריה.

⁴ ראה על כך בהרחבה: יואב גלבר, *היסטוריה, זיכרון ותעמולה*, עם עובד, 2007, פרק שישי. (להלן: גלבר, *היסטוריה, זיכרון ותעמולה*)

תיעוד ראשוני נמצא גם בארכיון יד ושם, באוסף הפרטי של חיים פוזנר,⁵ מן הפעילים המרכזיים בגינבה אשר עמד בראש המשרד האי"ש בתקופה מסוימת, ובו בין השאר מספר התכתבויות עם קראוס. חשיבות רבה נודעת לאוסף נתן שוואלב בארכיון תנועת העבודה,⁶ ולאוסף ריבלין בארכיון תולדות ההגנה,⁷ אשר היו סגורים לציבור הרחב עוד בשנת 2002. בראשון ישנה התכתבות ענפה בין נתן שוואלב, נציג החלוץ בגינבה, עם קסטנר ועם נציגי השמאל החלוצי בהונגריה. בשני ישנו אוסף מכתבים, שכנראה נגזו על מנת שלא לפגוע בקסטנר בעת משפט גרינוואלד - קסטנר.

אוספים פרטיים נוספים המצויים בארכיון יד ושם, המכילים תיעוד מן התקופה הנחקרת הם האוסף של אוטו קומוי,⁸ נשיא ההסתדרות הציונית בהונגריה, ומי שהיה חבר ועדת ההצלה בבודפשט תקופת מה, וכן האוסף של שרל לוץ.⁹ משניהם ניתן ללמוד אך מעט על הנושא הנחקר.

מחקר זה נשען גם על מחקרים שונים שהתבססו על תיעוד ארכיוני במדינות וארגונים בחו"ל, בהקשר לנושא המחקר, ובכך מוסיפים זווית נוספת על הזווית הציונית – ארצישראלית, עליה נשענת עבודתי: אריה בן טוב¹⁰ חקר את מסמכי ארכיון הצלב האדום הבינלאומי בגינבה ביחסו אל שואת יהודי הונגריה, וממנו ניתן ללמוד למשל על המידע הרב שהיה לארגון על מצב היהודים בהונגריה ועל השינוי שעבר הארגון מעמדה פאסיבית והצנעת המידע, למאבק למען היהודים. בלה ואגו¹¹ השתמש במקורות משרד החוץ והמודיעין הבריטיים מהם ניתן ללמוד, בין השאר, על עמדת בנות הברית והגרמנים ביחס להצלה בהונגריה, ועל הוצאתה לפועל של תוכנית הורטי, שנכפתה על בריטניה; באופן דומה ניתן ללמוד ממחקרו של שלמה אהרונסון¹² שחקר את מסמכי ארכיון ה-OSS – סוכנות הביון האמריקאית, ואת ארכיון המודיעין הבריטי, ומהם עולה, בין השאר, חוסר האמון שאלו רחשו לתוכניות ההצלה של היהודים עם הגרמנים. יהודה באואר¹³ חקר את ארכיון הגיוינט, בין השאר בעניין משלוח גלובלי או משלוח שיועד לכתובות וממצאיו לא ניתן לדעת האם הכספים שנשלחו להונגריה היו משלוח גלובלי או משלוח שיועד לכתובות ולמטרות מסוימות. ברהאם¹⁴ אסף ממסמכי נירנברג הקשורים ליהדות הונגריה, ומתוכם עולים, בין השאר, הניסיונות שלא לקיים את תוכנית ההגירה שממשלת הונגריה לחצה לקיימה, והנחישות להשמיד את יהדות הונגריה. מספרו של ינו לואי¹⁵ למדים מן המקורות ההונגריים על ההתפתחות של תוכניות

⁵ ארכיון יד ושם (להלן: אי"ש), תיקי חיים פוזנר P12.

⁶ ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון, (להלן: את"ש), תיקי נתן שוואלב – הונגריה, א' 37 III

⁷ ארכיון תולדות "ההגנה" – תל אביב (להלן: את"ה), חטיבה 14 – אוסף גרשון ריבלין (להלן: א. ריבלין).

⁸ אי"ש, תיקי אוטו קומוי P31

⁹ אי"ש, תיקי שרל לוץ P19

¹⁰ אריה בן טוב, **הצלב האדום איחר להגיע**, הוצאת שוקן ירושלים תל אביב, 1994. (להלן: בן טוב, **הצלב האדום**)

¹¹ בלה ואגו, "פעולות המודיעין בצד שליחותו של יואל ברנד", **יד ושם - קובץ מחקרים**, י' (1974), עמ' 81 – 94; ואגו, "ממשלת בריטניה וגורל יהודי הונגריה בשנת 1944", בתוך: ישראל גוטמן (עורך), **ניסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה – הרצאות ודייונים בכינוס הבינלאומי השני של חוקרי השואה**, ירושלים יד ושם, אפריל 1974, עמ' 168 – 182.

¹² Shlomo Aronson, **Hitler, the Allies, and the Jews**, Cambridge University Press, 2004

(להלן: Aronson, **Hitler Allies Jews**)

¹³ Yehuda Bauer, **American Jewry and the Holocaust, The American Jewish Joint Distribution Committee**, 1939 – 1945, The Hebrew University, Jerusalem; Wayne State University Press, Detroit, 1981. (להלן: Bauer, **Joint**)

¹⁴ Randolph L Braham, **The Destruction of Hungarian Jewry: A Documentary Account**, 2 vols. New York: World Federation of Hungarian Jews, 1963. (להלן: Braham, **Destruction**)

¹⁵ Levai Jenő Euigen, **Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry**, The Central European Times Publishing Co. Ltd, Zurich. The Panorama Publishing Co, Ltd, Vienna, 1948 (להלן: Levai, **Black Book**)

ההגירה של היהודים. דוד קרנצלר¹⁶ סקר בהרחבה את העיתונות השוויצרית ואת תגובת דעת הקהל שם בעקבות פרסום דוחות אושוויץ ושואת יהודי הונגריה, שקראוס שלח לשווייץ. סקירתו מאשרת כי מי ששינה את העמדה הפאסיבית של מוסדות השלטון השוויצרי והצלב האדום הבינלאומי היה דעת הקהל השוויצרית, שאילצה אותם לדרוש מממשלת הונגריה לשנות את מדיניותה כלפי היהודים, ולהתגייסות המאולצת של הממשל השוויצרי למימוש תוכנית הורטי, יחד עם הבריטים והאמריקאים, להצלת יהודים באמצעות הגירה.

המסמכים הבאים נוצרו זמן קצר לאחר תום המלחמה. חשיבותם היא בהיווצרותם סמוך להתרחשויות ובהיותם ניסיון ראשון להסביר את פשר ההתרחשויות הקשות, על פי השקפתם:

האוסף הפרטי של משה קראוס נמצא בארכיון הציונות הדתית בבר אילן, ובתוכו חלק מ'דפי הספר' של קראוס, אשר חלקו האחר נמצא באוסף פרטי בארכיון הציוני המרכזי.¹⁷ אלו מצטרפים לדו"ח שקראוס יזם את הגשתו לברלס במרס 1946, על פעילות ההצלה של המשרד האי"י שבראשו עמד.¹⁸ יש בהם כדי ללמדנו על צורת המחשבה האופיינית של גורמים שונים בשלטון ההונגרי, בצירות השוויצרית, בקרב פקידים בארצות השכנות להונגריה ועוד, ועל אופני הפעולה העקלקלות שהיו קשורות בפעולותיו של קראוס. כן יש בהם כדי למלא חללים שהתכתבויות השונות הותירו.

מסמך ראשוני חשוב, שנכתב אף הוא בסמוך לסיום המלחמה, הוא דו"ח קסטנר¹⁹ שהוגש כדו"ח פעולה של ועדת ההצלה בבודפשט לקונגרס הציוני הכ"ב. המסמך משרטט את פעולות קסטנר למען הצלה באמצעות קשריו עם מרכזי ההצלה של הישוב היהודי באירופה ועם הגרמנים, ואשר חלקן נגעו לפעולות המשרד האי"י בבודפשט. עובדות ותיאורים שונים מתוך הדו"ח עמדו לביקורת במשפט קסטנר. ספריהם של הנזי ויואל ברנד ואנדריאס ביס, חברי ועדת ההצלה,²⁰ וכן הדו"ח והזיכרונות של פרוידיגר,²¹ מראשי הקהילה האורתודוקסית בבודפשט ומבכירי היודנראט שם, מוסיפים ומלמדים על עמדת הבכירים בהצלה. מתיאורם של חברים נוספים במועצת היהודים, כדוגמת היושב ראש, שמואל (שמו) שטרן, לא ניתן ללמוד על ההצלה באמצעות ההגירה לארץ ישראל.

David Kranzler, *The Man Who Stopped The Trains to Auschwitz – George Mantello, El Salvador and Switzerland's Fines Hours*, Syracuse University Press New York 2000.

(להלן: Kranzler, Mantello)

¹⁷ דפי הספר (להלן: קראוס, **דפי ספר**), נמצאים באוסף קראוס בארכיון הציונות הדתית באוניברסיטת בר אילן, (להלן: אצ"ד). האוסף של קראוס היה מונח במחסן הארכיון, ללא רישום וקטלוג. הסימון הארכיוני כפי שיופיע בעבודה, הוא על פי הסימון הראשוני שנעשה על ידי די"ר פנינה מייזליש, אשר העבירה את התיקים לארכיון, על פי בקשת המשפחה. דפי הספר באצ"ד מכילים כ-70 עמודים, חלקם לא ברצף. 20 עמודים נוספים נמצאים בארכיון הציוני המרכזי, (להלן: אצ"מ), AK 449/1 – אוסף אישי. הספר הוזכר מספר פעמים במהלך משפט גרינוואלד – קסטנר, ראה על כך בפרק ארבעה - עשר.

¹⁸ משה קראוס, דו"ח לסוכנות היהודית, 4 במרס 1946, גנזך הציונות הדתית, תיק אירופה, ירושלים. (להלן: **4.3.46, דו"ח קראוס**)

¹⁹ ישראל קסטנר, **דו"ח של ועדת ההצלה היהודית בבודפשט 1942 - 1945**, תרגום לעברית בנימין גת רימון. בהוצאת האגודה להנצחת זכרו של די"ר ישראל קסטנר. (ללא ציון שנה) (להלן: **דו"ח קסטנר**).

²⁰ יואל ברנד, **בשליחות נידונים למוות**, עיינות, ת"א, תשי"ז, (להלן: ברנד, **בשליחות נידונים למוות**); ב. גפנר (ליקט וערך), יואל והאנזי ברנד, **השטן והנפש**, לדורי, 1960 (להלן: ברנד, **השטן והנפש**); Andre Biss, **A Million Jews to Save, Check to the final Solution**, South Brunswick, New York: A.S. Barnes and Company, 1975.

²¹ פנחס פרוידיגר, **דין וחשבון, 1 באוקטובר 1944**. נכתב בבוקרסט. מוצג קני"ג במשפט גרינוואלד – קסטנר. (להלן: **דו"ח פרוידיגר**); פנחס פרוידיגר, **זיכרונות, 21 בנובמבר 1972**, הקדים צבי ארוז, א. מורשת, D.I.621/2. (להלן: **זיכרונות פרוידיגר**)

מבין ספרי הפעילים המרכזיים שניתן ללמוד מהם על פעילות המשרד הא"י בשנת הכיבוש, ובמיוחד בתקופת 'צלב החץ', יש לציין את ספרו של מיהאי שלאמון,²² יושב ראש ועדת המשרד הא"י בבודפשט במשך שנים רבות, ומנהל בית הזכוכית – מטעם המשרד, לצד ארתור וייס, בעל בית הזכוכית.

מקום רחב בעבודה יש לחומרים הלקוחים מתוך תיקי משפט גרינוואלד - קסטנר בגנזך המדינה,²³ החסרים דפים מפרוטוקול בית המשפט ומוצגים משפטיים שהוגשו לבית המשפט. החסר הושלם, במידת מה, באמצעות משרד עו"ד תמיר.²⁴ מן החומר ניתן ללמוד רבות על עבודת המשרד הא"י, הבנת מערכות יחסים עם צירויות, פקידות הונגרית, מנהיגי תנועות, מבנה ופעילות של מוסדות ואישים, תאור פרשיות שונות וכמובן על הניגוד שהיה בין קראוס וקסטנר, על רקע עמדתם השונה לגבי דרכי ההצלה.

באמצעות משפטי פושעי מלחמה הונגריים,²⁵ ניסיתי להבין מדוע פושעי מלחמה הונגרים סייעו להגירת יהודים או להגנה עליהם באמצעות הגירה, לפני הכיבוש הגרמני ובמהלכו, אך לשווא.

על הפעילות בקושטא למען ההצלה בהונגריה בקשריה עם ועדת ההצלה והמשרד הא"י בבודפשט ניתן ללמוד אך מעט מספריהם של הפעילים המרכזים שם: מנחם באדר,²⁶ וניה הדרי²⁷ וחיים ברלס²⁸ והדבר תמוה לאור העובדה כי הונגריה הייתה ארץ מרכזית במגעייה עמם.

על פעולות תנועות הנוער החלוציות, בהקשר ישיר ועקיף עם המשרד הא"י, ניתן ללמוד מן ההתכתבויות בארכיונים שצוינו למעלה, וכן מראיונות שהפעילים העניקו וממאמרים וספרים אוטוביוגרפיים שהוציאו. מאגר של ראיונות מצוי בארכיון לתיעוד היסטורי באוניברסיטת חיפה,²⁹ ובמכון לחקר המחותרות באוניברסיטת בר אילן.³⁰ אשר כהן, מייסד הארכיון לתיעוד היסטורי באוניברסיטת חיפה, קיים שני ראיונות עם קראוס, אך אלו נסבו בעיקר על התקופה שעד הכיבוש הגרמני.

בנוסף לאלו קיימתי ראיונות עם פעילים מן התנועות השונות, וכן עם הנזי ברנד – חברת ועדת ההצלה. כולם תרמו להבנת השקפתם על רקע אותם ימים, כולל עמדתם כלפי קראוס.

ללא שנת Salamon Mihaly, **Kereszteny Voltam Europaban**, Tel Aviv (להלן: Salamon, **Kereszteny Voltam**)
הוצאה.²²

²³ גנזך המדינה (להלן: ג"מ), תיקי משפט גרינוואלד – קסטנר - בחטיבות ב' 512 (מחוזי); ב' 513 (עליון); תיקי משפט גרינוואלד – קסטנר - בערעור לבית המשפט העליון - ב' 513; איו"ש, משפט גרינוואלד – קסטנר 1142 - JM/1140

²⁴ תודתי נתונה לפרופ' אהוד דוכובני שהעמיד לרשותי את החסר. יש לציין כי רק לאחר שסיימתי את כתיבת העבודה גיליתי ביד ושם את המיקרופילים של הפרוטוקולים מן המשפט. הם לא היו מצוינים במחשבי אולם הקריאה, וקיומם לא היה ידוע ליועצים בדלפק הייעץ. הקריאה בחלקים מן הסלילים מאד קשה.

²⁵ איו"ש, משפטים של פושעי מלחמה הונגרים – בהונגריה – M 61.

²⁶ מנחם באדר, **שליחויות עצובות**, ספרית פועלים, מרחביה, 1954. (להלן: באדר, **שליחויות עצובות**)

²⁷ זאב הדרי (וניה פומרנץ), **צומת קושטא**, משרד הביטחון, תל אביב 1992. (להלן: הדרי, **צומת קושטא**)

²⁸ חיים ברלס, **הצלה בימי שואה**, בית לוחמי הגטאות, 1975. (להלן: ברלס, **הצלה בימי שואה**)

²⁹ ארכיון 'המרכז לתיעוד היסטורי-אוניברסיטת חיפה. (להלן: 'מרכז') אשר כהן ז"ל יסדו לצורך כתיבת ספרו על המחותרת החלוצית בהונגריה

³⁰ להלן: מל"מ

פעולות תנועות השמאל החלוצי בהצלה בהונגריה זוכות בשנים האחרונות לעדנה על ידי כתיבה אוטוביוגרפית של פעיליה, ולסיקור תקשורתי.³¹ משה קראוס כמנהל המשרד הא"י, זוכה באותה ספרות להתייחסות מועטה ביותר, לרוב ביקורתית. פעילי בני עקיבא מאותה תקופה מיעטו לפרסם את חלקם בהצלה,³² וברובן שמור יחס של כבוד לפעולותיו של קראוס, אף שגם בכתביהם ניכרת אי הכרת פעולות שונות הנזקפות לזכות קראוס ולאי הבנת הדרך שבה הושגו אפשרויות העלייה לארץ ישראל, וכיצד הפכו לאמצעי הגנה.

תיחום

מחקר זה מבקש לעסוק בהצלת יהודים בהונגריה מן ההיבט של המשרד הא"י בבודפשט, בעיקר מראשית שנת 1943 ועד ראשית שנת 1945. עד ראשית שנת 1943 היו פעולות ההצלה באמצעות עליה לגאלית לארץ ישראל מועטות יחסית, ונעו סביב גל עליה קצר וציפייה ארוכה לחידושה, כאשר הפליטים הצפויים לעלות לארץ ישראל היו מוגנים בדרך כלל מפני גזרות הממשלה ההונגרית. דגם הצלה ייחודי זה, נוצר כנראה בשנת 1938. בשנת 1943 קיבל דגם זה תנופה, עם התגברות הדרישה לממשו על ידי זרם פליטים יהודים שהגיע בעיקר מסלובקיה ומפולין במהלך שנת 1942 ובשנת 1943; ייסוד ועדות ההצלה בבודפשט ובקושטא בסוף שנת 1942 וראשית 1943 הגביר אף הוא את הלחץ לפעול במסלול זה. לכך יש להוסיף כי משנת 1943 נעשו גישושים על ידי ממשלת הונגריה החדשה לשלום נפרד עם המערב, ורבו הפקידים שהסכימו לשתף פעולה בעניין הגנה על יהודים באמצעות עליה לארץ ישראל.

המחקר מסתיים בינואר 1945 עם כיבוש פשט – שם הייתה מרוכזת כל יהדות בודפשט - בידי הצבא האדום, ושיחרורה מאימת השלטון הנאצי ההונגרי והגרמני.

לצורך הבנת עבודת המשרד הא"י בהצלה ייבחנו קשרי המשרד עם ועדות ההצלה היישוביות בקושטא, בבודפשט ובג'נבה. פעולותיהן וכן פעולות תנועות הנוער החלוציות בהונגריה, ייבחנו בעבודה זאת בזיקתן -

³¹ הפעילים הראשונים לתיאור חלקם בהצלה היו רפי בנשלום, **נאבקנו למען החיים**, מורשת, 2001 (להלן: בנשלום, **נאבקנו למען החיים**); צבי גולדפארב, **עד קו הקץ**, בית לוחמי הגטאות, תשמ"א (להלן: גולדפארב, **עד קו הקץ**); יוסף קורניאנסקי, **בשליחות חלוצים**, בית לוחמי הגטאות הקיבוץ המאוחד. דפוס גסטליט חיפה, תשל"ט (להלן: קורניאנסקי, **בשליחות חלוצים**). עליהם נוספו, בעיקר בעשור האחרון, הספרים של: פרץ רבס, **מול נחשולי הרוע**, הוצאת מערכת, קיבוץ דליה, יולי 2001 (להלן: רבס, **מול נחשולי הרוע**); משה אלפן, **בעין הסערה**, "מערכת", קיבוץ דליה, תשס"א (להלן: אלפן, **בעין הסערה**); אשר ארני, **עין אחת - בוכה עין אחת צוחקת**, הוצאת מערכת, קיבוץ דליה, אוקטובר 2002; דוד גור, **אחים להתנגדות ולהצלה**, עמותת לחקר תנועות הנוער הציוניות בהונגריה, 2004 (גור, **אחים להתנגדות ולהצלה**).

³² על פעילות חברי בני עקיבא בשנת 1943 כתב: דב צחור (וייס), "לתולדות המחותרת החלוצית – הדתית בסלובקיה ופליטיה במלחמת העולם השנייה", **ילקוט מורשת**, מ"ט (תשנ"א), עמ' 72 – 98.

מנחם צבי קדרי פרסם דבריו כפעיל מרכזי באותה תקופה: מ.צ. קדרי, "האידיאולוגיה של תנועת הנוער 'בני עקיבא' בהונגריה על רקע עיקרי תולדותיה", בתוך: אבי שגיא, דב שוורץ (עורכים), **מאה שנות ציונות דתית: היבטים היסטוריים**, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשס"ג, עמ' 339 – 356. (להלן: שגיא, **מאה שנות ציונות דתית**); קדרי, "סקירה על פעולות בני עקיבא בהונגריה", בתוך: צבי עשהאל (זיס, אסף, כינס), **בגלוי ובמחותרת הנוער הציוני הדתי במרכז אירופה משואה לתקומה**, מורשת, בית העדות ניר גלים, 1992 עמ' 13 – 35. (להלן: עשהאל, **בגלוי ובמחותרת**)

על אלו יש להוסיף את מחקריו של חיים גניזי על פעולות חברי בני עקיבא בהונגריה: נעמי בלנק, חיים גניזי (מבוא והערות), **מחותרת הצלה – בני עקיבא בהונגריה בתקופת השואה**, אוניברסיטת בר אילן, 1993 (להלן: גניזי, בלנק, **מחותרת הצלה – בני עקיבא**); חיים גניזי ונעמי בלנק, "פעולות הצלה של בני עקיבא בהונגריה בשואה", **יד ושם - קובץ מחקרים**, כ"ג (1996), עמ' 123 – 150; חיים גניזי, "פעולות ההצלה של בני עקיבא בהונגריה בתקופת השואה: בעיות בהיסטוריוגרפיה של השואה", בתוך: שגיא, **מאה שנות ציונות דתית**, עמ' 55 – 71.

דברי צבי עשהאל דוד פרידמן, מן הפעילים המרכזיים של התנועה בהונגריה: צבי עשהאל, "בני עקיבא בהונגריה במלחמת העולם השנייה", בתוך: עשהאל, **בגלוי ובמחותרת**, עמ' 13 – 35; דוד פרידמן, "בני עקיבא בהונגריה בשנים 1939 - 1945 ופעולות הצלה בימי שואה", בתוך: עשהאל, **בגלוי ובמחותרת**, עמ' 84 – 92.

הישירה והעקיפה – אל המשרד האי"י בבודפשט, ובהקשר של פעולתן הכוללת. כך גם סוגיות שונות מתוך משפט קסטנר יעלו רק במידה ויהיו קשורים ישירות ובעקיפין למשרד האי"י ומשה קראוס מנהלו. לא יידונו סוגיות כמו פרשת יהודי קלוז', 'אוצר בכר', פעולותיו של קסטנר מחוץ להונגריה בשלהי המלחמה, שליחות ברנד – להוציא את הויכוח על עצם היציאה לשליחות, ופרשת הצנחנים - להוציא את עניין ניסיון השחרור של חנה סנש, שבשניהם קראוס היה מעורב.

לא אחת, אין מוצאים תגובה, הכחשה או ערעור מצד התביעה במשפט לטענות הקשות שהעלה קראוס, בעיקר כלפי קסטנר. ייתכן שהתביעה עסקה בהוכחת חפותו של קסטנר רק בטענה המרכזית כלפיו, של שיתוף פעולה עם הגרמנים, ולא עסקה בטענות ובתיאורים "השוליים". אף על פי כן, ראיתי לנכון להביאם, מפני שנאמרו בשבועה בבית המשפט, מפי אדם מרכזי בהנהגה ובהצלה, ולא עמדו בסתירה לסך הפעולות וההשקפות של קראוס, גם לא על דעת בית המשפט.

כנאמר, רוב המקורות הארכיוניים של העבודה לקוחים מארכיונים במדינת ישראל, כלומר ממקורות שנוצרו בתקופת הישוב ומשקפים בעיקר את המבט הציוני על סוגיית ההצלה בהונגריה. במקביל נעשה שימוש במחקרים שונים, על אותה תקופה ובנושאים זהים, שבחנו ארכיונים בארצות גופים שונים, אשר מעניקים לאותם מקורות ציוניים מימד של רוחב ועומק נוספים.

מצב המחקר על ההצלה בהונגריה וזיכרונה הקיבוצי במדינת ישראל

טרם נכתב המחקר המקיף על פעולות ההצלה למען יהודי הונגריה, שיקיף בתוכו את כל הגורמים שעסקו בה. מחקרו המונומנטלי של ברהאם³³ נוגע ברבים מהם, ויש לעיתים שדן בחלקם ביתר הרחבה, אך אין אלו אלא חלק מהיריעה הכוללת והמקיפה שביקש לפרוש אודות שואת יהודי הונגריה.

תיאורים ומחקרים שונים שעוסקים בפעולות הצלה רחבות בהונגריה מתרכזים, באופן טבעי, בתקופה שמאמצע אוקטובר 1944 ובעיקר בקרב יהודי בודפשט.³⁴ אותם מחקרים אינם מוצאים קשר בין פעולותיהם של קראוס ומנטלו, בעניין דוחות אושוץ ושואת יהודי הונגריה, ובין התגייסות הכוחות הבינלאומיים להחלטת ממשלת הונגריה על הפסקת הגירושים ולרגיעה בת שלושה חודשים, שבאה בעקבות כך. באותם חודשים הפנימו כל ההנהגות ביהדות ההונגרית, בהונגריה ובחו"ל את ממדי השואה בהונגריה. כאשר התחוללה הפיכת צלב החץ באמצע אוקטובר 1944, ושוב הועמדו יהודי בודפשט בפני סכנת השמדה, התגייסו אותם גורמים בינלאומיים לפעול באופן נמרץ למען הצלתם.

יותר מכך, המחקר כלל לא מוצא קשר בין תוכנית ההגירה שנהגתה ונרקמה בידי קראוס, לוץ ופקידות הונגרית בסוף אפריל 1944, להיותה 'התשתית החוקית' לתוכנית ההצלה הרחבה שאושרה על ידי משלת הונגריה ב-26 ביוני – היא תוכנית הורטי - ולהכרה מחודשת בה, כעבור כשלושה חודשים, בידי ממשלת צלב החץ, ושעל בסיסה התרחשה פעולת ההצלה הרחבה של יהודי בודפשט.

³³ Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, 2 vols. New York, Columbia University Press, 1981, 1994. (להלן: *Politics*, Braham)

³⁴ את הסיבות לכך ראה אצל שרי ראובני, "הנסיבות שקידמו ומנעו הצלה בקרב יהודי הונגריה", *דפים לחקר תקופת השואה*, י"ד (1977), עמ' 313 – 325.

עבור הנהגת הישוב בארץ ישראל היתה זו ההתגייסות המאורגנת הראשונה של הישוב למען קיבוץ יהודי גדול. עבודות המחקר שנכתבו החל מראשית שנות ה-80, לגבי פעולותיה של הנהגת הישוב למען יהודי אירופה, המתייחסות גם לשנים 1943 – 1945, הגיעו למסקנות הכוללות של: 'הנהגה במלכוד',³⁵ 'מודעות וחוסר אוניס',³⁶ 'חץ בערפל',³⁷. עבודות אלו מיעטו לחקור או כלל לא חקרו את ההתרחשויות בהונגריה גופא, ולכן המסקנות הכוללות הללו אינן תופסות לגבי יהדות הונגריה. זו ראויה להתייחסות נפרדת בשל התרחשותה בשנת המלחמה האחרונה – אז הכירו כבר המנהיגים בא"י את דרכי הפתרון הסופי והפנימוהו, והיה ברשותם מידע זמין ועדכני בדרך כלל, על המתרחש בהונגריה, דבר שלא היה קיים, לרוב, בארצות שנכבשו קודם לכן.

עבודות מחקר שונות דנו בהיבטים מסוימים של פעולות ההצלה בהונגריה: שליחות ברנד לקושטא בעסקת 'משאיות תמורת דם' נידונה בהרחבה במחקר, וכן המשא ומתן של קסטנר, הגרמנים וסאלי מאיר. ייחסה של ההנהגה הארצישראלית אל השליחות ופעולתה למענה נידונו בידי יהודה באואר,³⁸ דינה פורת וטוביה פרילינג בספריהם הני"ל; פעולות ועדת ההצלה בבודפשט עד הכיבוש הגרמני נחקרו בידי רוני שטאובר.³⁹ דליה עופר⁴⁰ נגעה קלות במחקרה בועדת ההצלה בבודפשט בקשריה עם ועדת ההצלה בקושטא, וכך גם דינה פורת בספרה האמור; פעולות כל התנועות החלוציות בהונגריה נחקרו בהרחבה על ידי אשר כהן אשר ביקש לעמוד על דרכן הייחודית בתוך כלל התגובה היהודית למדיניות הגרמנים,⁴¹ ויש שהקדישו לחקר פעולות התנועות עצמן באופן ספציפי.⁴² המשותף לספרות המחקרית אודות פעולות ועדות ההצלה בבודפשט, בקושטא ובגינבה, ופעולות תנועות הנוער החלוציות, כמו גם הספרות האוטוביוגרפית של פעילי התנועות החלוציות, הוא שהן ממעטות לעסוק במשרד הא"י בבודפשט, ולרוב מתוך פיות וביקורת כלפי מנהלה, משה קראוס, להוציא את הפעילים והחוקרים המקורבים ל'בני עקיבא' ו'המזרחי- הפועל המזרחי'. חסרונן של מחקר מקיף על המשרד א"י בבודפשט צוין על ידי נתנאל קצבורג⁴³ ואשר כהן.⁴⁴

בניסיוננו להבין כיצד עוצב הזיכרון של פעולות ההצלה בהונגריה עלינו לברר בקצרה מהו אותו זיכרון, אשר העיסוק בו גבר משנות ה-80 של המאה הקודמת. את המושג "זיכרון קולקטיבי" טבע הסוציולוג

³⁵ דינה פורת, **הנהגה במלכוד הישוב נוכח השואה 1942 – 1945**, תל אביב, 1986. (להלן: פורת, **הנהגה במלכוד**).

³⁶ יחיעם ויץ, **מודעות וחוסר אוניס: מפא"י לנוכח השואה – 1943 – 1945**, ירושלים, יד יצחק בן צבי, תשנ"ד. (להלן: ויץ, **מודעות וחוסר אוניס**)

³⁷ טוביה פרילינג, **חץ בערפל, בן גוריון, הנהגת היישוב ונסינות הצלה בשואה**, אוניברסיטת בן גוריון, 1998, (להלן: פרילינג, **חץ בערפל**).

³⁸ יהודה באואר, **השואה – היבטים היסטוריים**, מורשת, המכון ליהדות זמננו, ספרית הפועלים, הקיבוץ הארצי, 1987. להלן: באואר, **היבטים היסטוריים**; יהודה באואר, **יהודים למכירה? משא ומתן בין יהודים לנאצים 1933 – 1945**, יד ושם, ירושלים, תשס"ב. (להלן: באואר, **יהודים למכירה**); יהודה באואר, "שליחותו של יואל ברנד", **ילקוט מורשת**, א' (1963), עמ' 86 – 94.

³⁹ רוני שטאובר, "פעילותה של ועדת העזרה וההצלה בבודפשט עד הכיבוש הגרמני", עבודת גמר לשם קבלת תואר מוסמך למדעי הרוח של אוניברסיטת תל אביב, בהדרכת דינה פורת, 1990. (להלן: שטאובר, "ועדת ההצלה בבודפשט").

⁴⁰ דליה עופר, "פעולות עזרה והצלה של המשלחת הארץ – ישראלית בקושטא 1943", עבודת גמר לשם קבלת תואר מוסמך של האוניברסיטה העברית, בהדרכת טלמון ובאואר, ירושלים, 1972. (להלן: עופר, "המשלחת הא"י בקושטא")

⁴¹ אשר כהן, **המחתרת החלוצית בהונגריה**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ד. (להלן: כהן, **המחתרת החלוצית**)

⁴² על חקר פעולות בני עקיבא ראה הערה מס' 31; על חקר פעולות 'הנוער הציוני' ראה: חוה אייכלר, יהודה תלמי, **חלום, מאבק הצלה**, משואה- הנוער הציוני, 1996. (להלן: אייכלר, **חלום, מאבק, הצלה**); חקר פעולות 'השומר הצעיר' בספר: אביהו רוני, **הקרב על החיים, השומר הצעיר בהונגריה 1944**, הוצאת יד יערי, "מערכת", קיבוץ דליה, 1944. (להלן: רוני, **השומר הצעיר**)

⁴³ במכתב אלי בז' חשוון תשנ"ז כתב: "המחקר לוקה בחסר אם לא נפנה אל פעולות עזרה והצלה בהונגריה זולת ועדת העזרה וההצלה וקסטנר. מפליא שעד עכשיו איש לא התעורר על הנושא הזה".

⁴⁴ "נושא ועדת העזרה וההצלה והמשרד הא"י בבודפשט ופעולות שונות של המשלחת הא"י בקושטא טרם נבדקו באופן יסודי בכלים של המחקר ההיסטורי" (עמ' 10-11) וכן: "המחלוקת החריפה סביב המשרד הא"י הטביעה את חותמה על הציונות בהונגריה בכל שנות המלחמה ולכן היא ראויה לטיפול נפרד". בתוך: כהן, **המחתרת החלוצית**, עמ' 10 – 11; 51

והפילוסוף היהודי הצרפתי מוריס הלבואכס. לשיטתו ההיזכרות במה שאירע בעבר והדימויים שלו מעוצבים בעיקרם על ידי ההווה, על האמונות, השאיפות והאינטרסים הפועלים בו. בניגוד לזיכרון האוטוביוגרפי, הישיר, העוסק בחוויות של היחיד ומאוחסן במוחו של היחיד, הרי הזיכרון ההיסטורי מאופסן במוסדות החברה, והם שמפרשים ומנחילים אותו. מגוון של סוכנים מעצבים ומפיצים את הזיכרון ההיסטורי הקולקטיבי: הראשונים שבהם הם האנשים שהשתתפו בעשייה ההיסטורית, המנסים להשפיע על הדרך שבה הם ומעשיהם ייזכרו בדורות הבאים; בעקבותיהם באים רבים אחרים כמו היסטוריונים, עיתונאים, סופרים, במאי טלוויזיה וקולנוע, כותבי תוכניות לימודים וספרי לימוד, ועוד. בהתחשב בעובדה שהזיכרון הוא סלקטיבי, היסטוריונים מבקשים לחשוף את משקעיו, ולברר על פי אילו קני מידה הוא נבחר ונהפך לקולקטיבי, וכיצד ועל ידי מי הם עוצבו ומעוצבים.⁴⁵ פרק ארבעה עשר בעבודה מוקדש לבחינת הדימויים שנוצרו, הקשורים לעבודת ההצלה בהונגריה, במיוחד אלו של קסטנר, התנועות החלוציות ומשה קראוס, ומבקש לחשוף כיצד, מדוע ובידי מי עוצב הזיכרון הקולקטיבי הקיים.

אחת הזירות המרכזיות במדינת ישראל לעיצוב הזיכרון הקולקטיבי אודות ההצלה בהונגריה הייתה סביב ההתרחשויות בעת ולאחר משפט קסטנר. מעטה היא הספרות שסקרה את תוכן המשפט במלא היקפו. מי שביקש ללמוד את מלא פרטי המשפט לא היה יכול, אלא כעבור שנים,⁴⁶ ובהם רק מעט מדברי קראוס על עבודת המשרד הא"י והשקפתו. כך נותר קראוס בזיכרון הציבורי, למרות עדותו המרכזית וחשיבותה, כדמות שולית בעבודת ההצלה בהונגריה, שהביא להכשלת קסטנר במשפט, על רקע יריבותם באותם הימים.

⁴⁵ גלבר, **היסטוריה, זיכרון ותעמולה**, פרק שביעי.

⁴⁶ הפרוטוקולים של המשפט עמדו לרשות הציבור, בגנוך המדינה, בשנות ה-60 (בגנוך המדינה לא ידעו לומר שנה מדויקת). פסק הדין של בית המשפט העליון התפרסם בשנה בו ניתן, ואילו פסק הדין של בנימין הלוי יצא בהוצאה פרטית בסוף שנות ה-70. ספרים שבהם ניתן ללמוד על תוכנו של המשפט, אך באופן חלקי בלבד הם למשל: שלום רוזנפלד, **תיק פלילי 124**, קרני, תל אביב, 1955. (להלן: רוזנפלד, **תיק פלילי**); שמואל תמיר, **בן הארץ הזאת, אוטוביוגרפיה**, זמורה ביתן, 2002. (להלן: תמיר, **אוטוביוגרפיה**).